

**Всеукраїнська громадська організація
«Жіночий консорціум України»**

**Насильство в школі:
Аналіз проблеми та допомога, якої потребують
діти та вчителі у її розв'язанні**

Аналіз підготовлено Всеукраїнською громадською організацією «Жіночий консорціум України» спільно з Вінницькою громадською організацією «Пані Всесвіт», Кіровоградською дитячою екологічною громадською організацією «Флора», Коаліцією молодіжних громадських організацій «Молода Черкащина» в рамках проекту «Попередження насильства в школі», який здійснюється за фінансової та експертної підтримки Шведської громадської організації «Save the Children Sweden» в чотирьох областях України: Вінницькій, Кіровоградській, Київській та Черкаській.

Проект впроваджується в партнерстві з Інститутом інноваційних технологій та змісту освіти Міністерства освіти і науки України.

Рецензенти:

Жорнова О.І., доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Заболотна В.О., кандидат філософських наук, доцент кафедри загальної та організаційної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Шендеровський К.С., магістр соціального адміністрування та соціальної роботи Манчестерського університету, Заслужений працівник народної освіти України, викладач кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Авторський колектив: Дубровська Є., Ясеновська М., Алексеєнко М.
Координатор програми: Грачова О.
Редактор: Небесна Т.

Жіночий консорціум України висловлює подяку всім, хто сприяв збиранню та узагальненню цієї інформації: працівникам Інституту інноваційних технологій та змісту освіти Міністерства освіти і науки України, зокрема Зінченко С.В., заступнику директора інституту, управлінням з питань освіти у Вінницькій, Кіровоградській, Київській та Черкаській областях, адміністраціям шкіл, колегам, які сприяли зведенню інформації – Оксані Москаленко і Марії Дендебері, а особливо вчителям та дітям, які відверто відповіли на поставлені нами запитання.

ЗМІСТ

Резюме	4
Обґрунтування проблеми	4
Мета і завдання аналізу	4
Методологія дослідження	4
1. Визначення насильства	6
Висновки	9
2. Найпоширеніші форми насильства	10
Висновки	16
3. Допомога, що надається, та ставлення до потерпілих і насильників	17
Висновки	28
4. Допомога, якої потребують вчителі та діти для розв'язання проблеми	29
Висновки	31
Рекомендації	33

Резюме аналіза

Обґрунтування проблеми

Проблема насильства над дітьми залишається актуальною для України, незважаючи на те, що на законодавчому рівні будь-які прояви насильства по відношенню до дитини, зокрема фізичне покарання, заборонені. Держава визнає, що насильство над дітьми трапляється в різних сферах життя – вдома, при контакті з представниками правоохоронних органів, у закладах опіки, в навчальних закладах.

Насильство може чинитися як дорослими щодо дітей, так і самими дітьми відносно одне одного. Свідченнями поширеності останнього стали численні публікації та репортажі на національному телебаченні, присвячені насильству між дітьми в школі.

Оскільки діти проводять багато часу саме в навчальних закладах, то школи мають відігравати одну з ключових ролей у справі захисту дітей від насильства. Сучасні заклади освіти й виховання при всіх їх проблемах, труднощах, недоліках зберігають статус одного з основних інститутів соціалізації особистості, її становлення і розвитку. Відповідно дорослі, які здійснюють контроль за навчальними закладами і які працюють у них, зобов'язані забезпечити умови, які б сприяли утвердженню людської гідності дитини та її розвитку.

Попри широке публічне висвітлення цієї проблеми, варто зауважити, що вона залишається недостатньо вивченою, зокрема, не до кінця з'ясовано причини такого насильства, його види, наслідки та те, яка допомога надається потерпілим дітям і дітям, котрі таке насильство вчиняють. Також бракує інформації про те, якої допомоги потребують учителі для більш ефективного реагування на це явище та його профілактики.

Мета і завдання аналізу

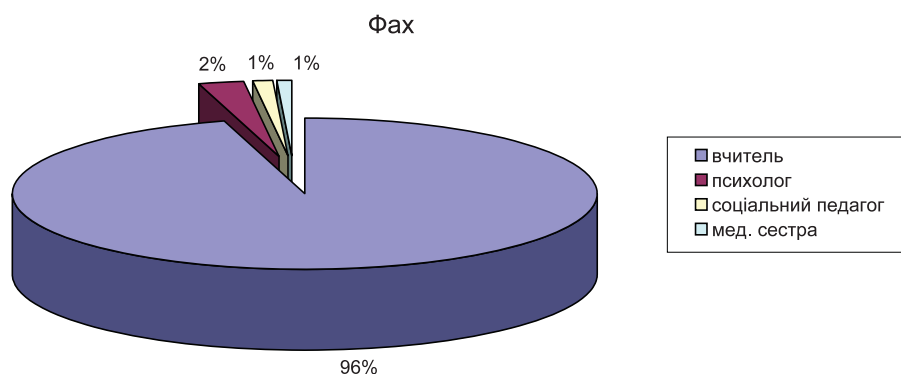
Висвітлення окресленої проблематики і стало предметом цього дослідження. Метою дослідження було обрано сприяння створенню безпечного середовища в школах шляхом запровадження нових методів міжособистісного спілкування між дітьми, вчителями та батьками. Відповідно, перед нами стояли такі завдання:

- 1) проаналізувати проблему насильства між дітьми в школі та визначити ступінь зацікавленості персоналу і дітей у розв'язанні цієї проблеми;
- 2) покращити спроможність шкіл та громадських організацій проводити інформаційно-просвітницьку роботу, спрямовану на запобігання та розв'язання проблеми насильства в дитячому середовищі;
- 3) підвищити обізнаність громади щодо проблеми насильства, зокрема серед дітей, та її ролі у розв'язанні цієї проблеми.

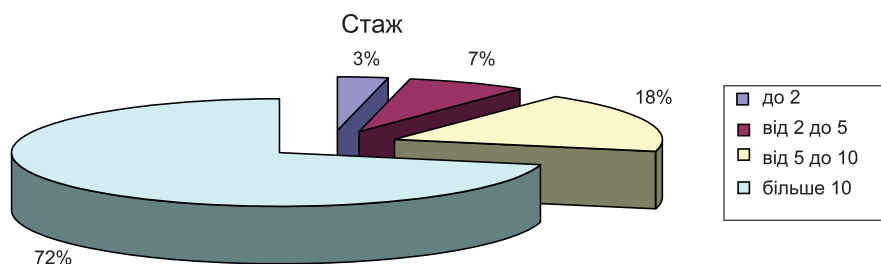
Методологія дослідження

Дослідженням було охоплено школи чотирьох областей України: Вінницької, Кіровоградської, Київської та Черкаської. В кожній області було обрано по 5 пілотних шкіл, які погодилися взяти участь у спільній роботі з дослідження та розв'язання проблеми. Варто зауважити, що суттєвих розбіжностей у даних, отриманих від міських шкіл та шкіл із сільської місцевості, кількість яких була однаковою, помічено не було. Всі виявлені проблеми мають системний характер і майже не залежать від територіального чинника. Окремі розбіжності можна пов'язати лише з підходами до організації навчально-виховного процесу в конкретних школах.

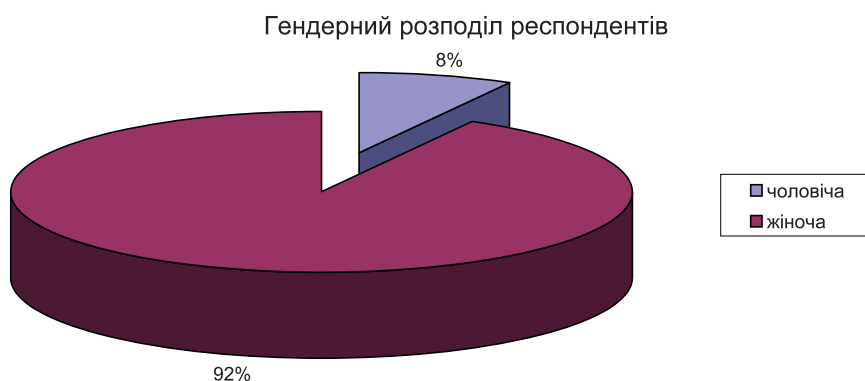
У кожній школі за допомогою спеціально розробленої анкети було опитано 8 – 12 вчителів. Загальна кількість представників педагогічного складу, які взяли участь у дослідженні, – 332 особи. За фахом респонденти – представники шкіл розподілилися так:

Серед тих, хто взяв участь у дослідженні, переважна більшість – досвідчені вчителі зі стажем роботи, який перевищує 10 років. Цікаво, що майже 18 % вчителів не зазначили свій стаж роботи у школі, а 25 % - свій фах, мотивуючи це тим, що за такими даними можна ідентифікувати відповідача, тобто анкетування втратить конфіденційність. Наступний розподіл враховує лише тих респондентів, які повідомили свій стаж роботи у школі:

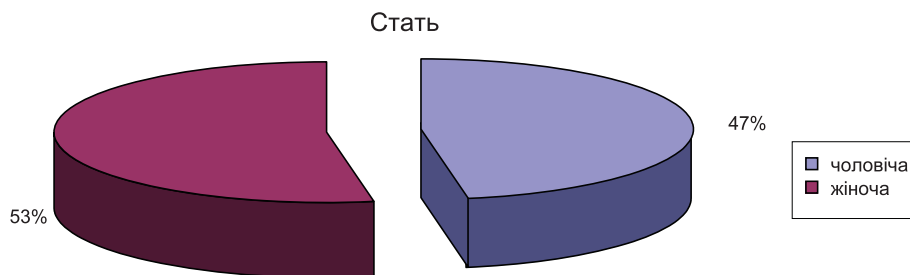
Гендерний розподіл респондентів учителів виявився типовим для сучасної української школи, а саме (за винятком 1 особи, яка не відповіла на це запитання):

У цих самих школах було проведено анкетування дітей трьох вікових груп: 9 – 11 років – 422 особи, 12 - 14 років – 432 особи, 15 – 16 років – 382 особи.

Для кожної з трьох вікових груп було підготовлено окрему анкету. Хоча більшість питань збігалися, вони були адаптовані відповідно до вікових особливостей дітей. В кожній школі було опитано один клас відповідної вікової групи залежно від розміру школи кількість опитаних дітей кожної вікової категорії по окремих школах коливалася від 11 до 40 осіб, загальна кількість респондентів у кожній віковій категорії по області складала біля 100 осіб.

Відповідний розподіл дітей – респондентів за статтю виявився таким (без урахування 5 анкет, в яких не дається відповідь на це запитання):

Концепція дослідження полягала у з'ясуванні таких основних проблемних питань:

- **визначення насильства** – опис розуміння феномена насильства, насильства над дітьми та їх проявів і форм педагогічним складом та учнями, рівень визнання наявності такої проблеми;

- **найбільш поширені форми насильства** – аналіз місць, де діти найчастіше зазнають насильства, виявлення існування насильства у школі, з'ясування частоти випадків насильства щодо дітей у школі, поширеність різних форм та проявів насильства щодо дітей, наявність дітей-агресорів;

- **допомога, що надається; ставлення до потерпілих і насильників** – шляхи передачі інформації про випадки насильства, допомога, що надається дітям-агресорам та постраждалим дітям, механізми взаємодії з іншими структурами, превентивна робота на базі школи, шляхи інформування дітей про насильство як явище та допомогу, яку можна отримати у школі;

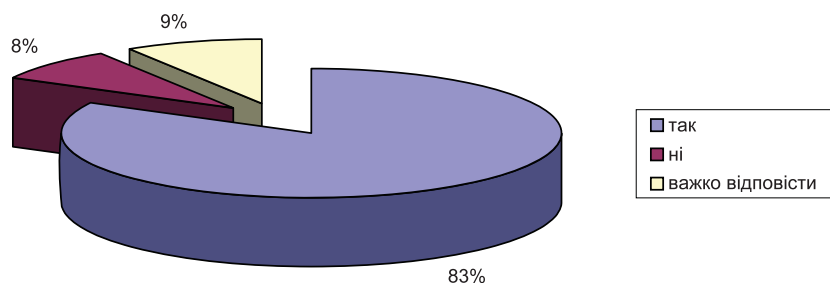
- **допомога, якої потребують вчителі та діти для розв'язання проблеми** – зацікавленість педагогічного складу та адміністрації шкіл у веденні превентивної роботи та надання безпосередньої допомоги дітям, організація ефективної взаємодії з іншими залученими до попередження насильства структурами, необхідність надання додаткової інформації з проблематики насильства дітям та дорослим у школі.

1. Визначення насильства

Проведене серед педагогічного складу загальноосвітніх шкіл опитування щодо ставлення до проблеми насильства у школі показало наступне.

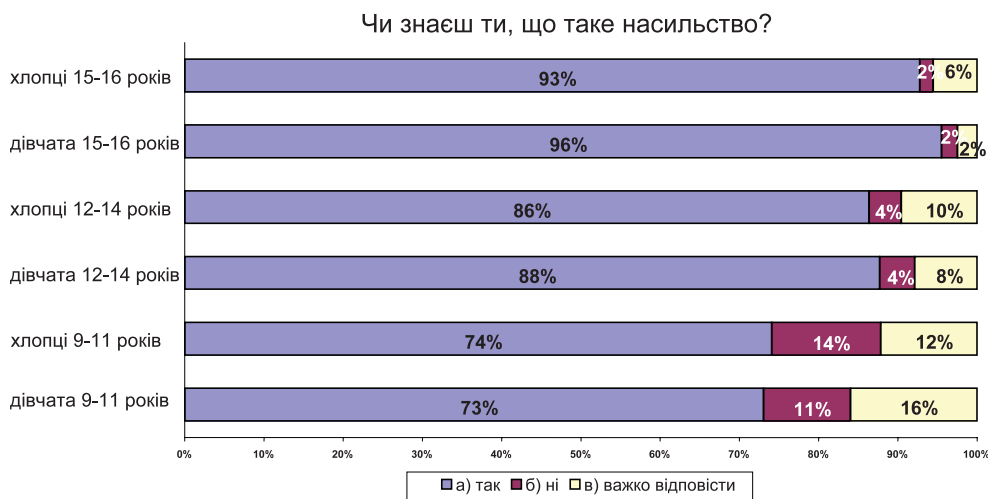
Актуальною проблему насильства над дітьми вважають 82 % від загального числа опитаних. 8 % заперечили актуальність цієї проблеми, 9 % важко визначитися зі своєю позицією з даного питання. Ці дані не враховують 5 анкет, в яких респонденти не дали відповіді на поставлене запитання.

Чи вважаєте Ви актуальною проблему насильства над дитиною?

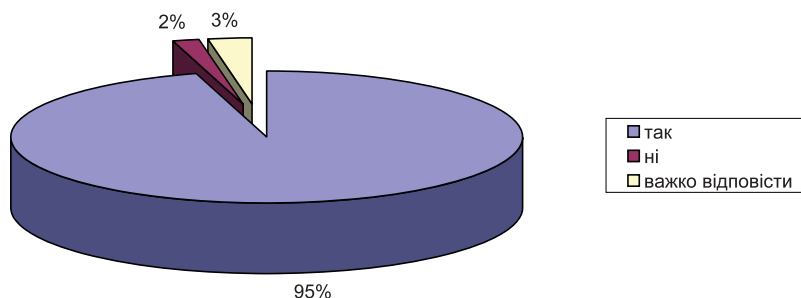
Знайомство з проблемою насильства продемонстрували й учні. Характерним показником є зростання кількості дітей, які ствердно відповіли на питання: «Чи знаєш ти, що таке насильство над людиною?», в міру збільшення віку респондентів. В 9 – 11 років кількість ствердних відповідей складала 76 % у хлопців та 72 % у дівчат, у віці 12 – 14 років цей показник складає 86 % та 85 % відповідно, а в 15 – 16 років – 93 % та

95 % (наведені дані не враховують 14 анкет дітей молодшої вікової категорії, 6 анкет дітей середньої вікової категорії та 1 анкету старшої вікової категорії, які не надали відповіді на це запитання). Зростання числа дітей, які знайомі з насильством, свідчить не так про збільшення проявів насильства в житті дітей, як про усвідомлення ними даного явища.

Актуальність проблеми насильства серед дітей підтверджують 95 % опитаних педагогів, 2 % вважають це неактуальним та 3 % не визначилися (дані наведені без урахування 2 анкет, в яких не було дано відповіді на запитання).

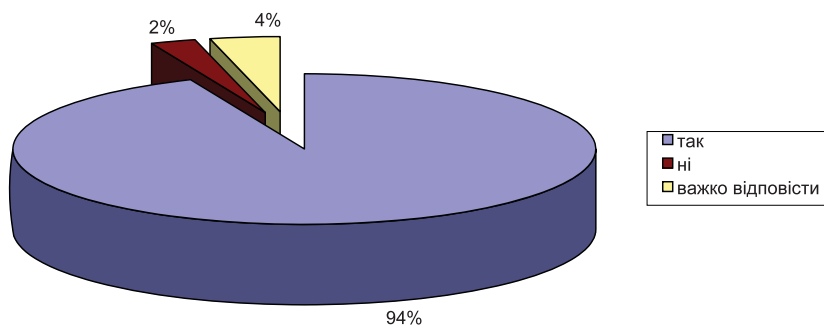
Чи вважаєте Ви актуальною проблему насильства серед дітей?

Таким чином, 13 % респондентів із числа викладачів, які не вважають, що проблема насильства над дітьми є актуальною, визнають її актуальність у дитячому середовищі. Відповідно, можемо зробити висновок, що частина педагогів вважає, що насильство, яке чинять діти стосовно інших дітей, існує окремо від насильства в суспільстві, таким чином ніби заперечуючи приналежність дітей до суспільства. Тобто світ дітей вони сприймають як такий, що існує окремо і перебуває під захистом дорослого світу. Водночас, всередині дитячого світу проблема насильства є видимою, і як педагоги вони вже не можуть не помічати її.

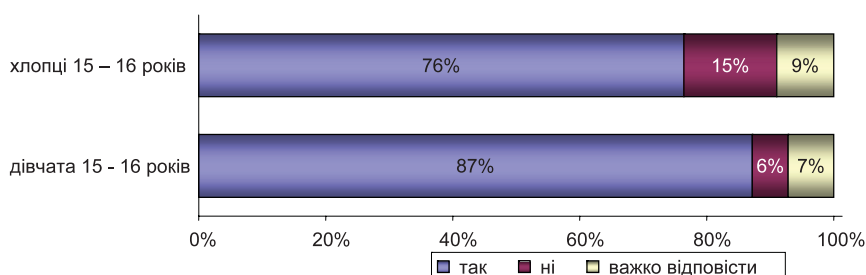
Активне висвітлення проблеми насильства, зокрема ЗМІ, дає змогу сформуванню у суспільстві загальний підхід до розв'язання цієї проблеми. Даний факт підтверджує й те, що переважна більшість опитаних педагогів (84 %) згодні із прийнятим визначенням: «Насильством є будь-які дії однієї людини по відношенню до іншої, в результаті яких наноситься шкода фізичному або психічному здоров'ю» (без урахування 6 анкет, в яких не було дано відповіді на це запитання).

Чи згодні Ви із визначенням: «Насильством є будь-яка дія, внаслідок якої завдається шкода фізичному та/або психічному здоров'ю особи»?

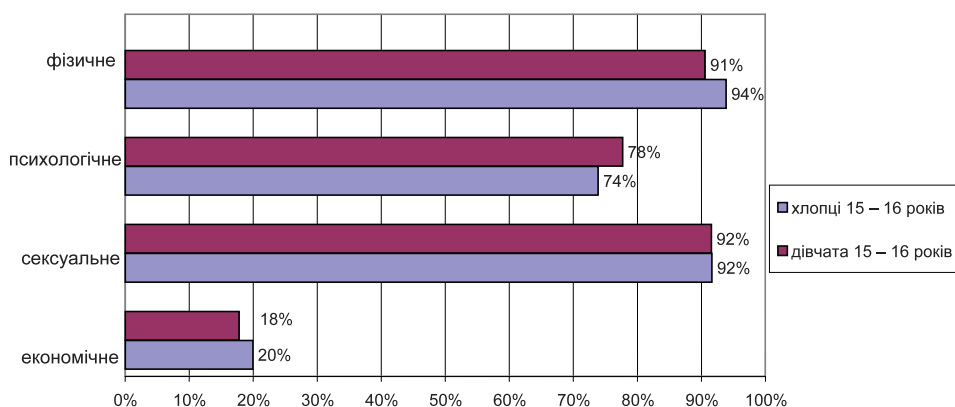
З таким визначенням насильства згодні і 78 % 15 – 16 річних хлопців-респондентів та 87 % дівчат цього віку (без урахування 9 анкет, в яких не було дано відповіді на зазначене запитання).

Чи погоджуєшся ти з визначенням: «Насильством є будь-яка дія однієї людини по відношенню до іншої, внаслідок якої завдається шкода фізичному або психічному здоров'ю?»

Результати опитування показали, що підлітки мають досить точне уявлення про фізичне, сексуальне та трохи гірше про психологічне насильство, а такий вид насильства як економічне знайомий лише незначній частині дітей. Цей факт є досить характерним для нашої країни загалом. Таким чином підлітки засвідчують обізнаність і розуміння пріоритетів щодо ідентифікації різних видів насильства, визнаних державою. Ця картина ілюструється наведеними нижче даними. Відсотки за кожною категорією розраховувались від загальної кількості респондентів відповідного віку – 15 – 16 років.

Які ти знаєш види насильства?

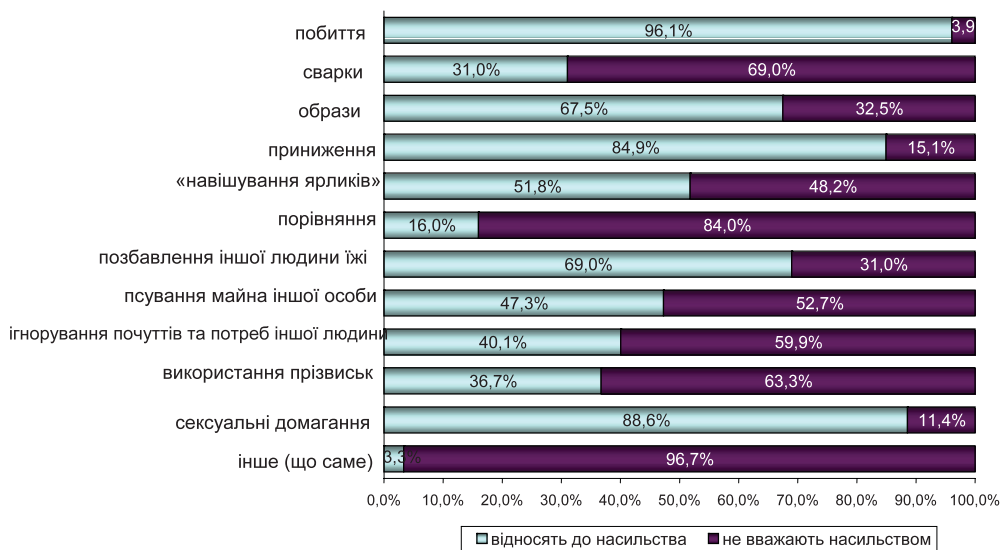

Ідентифікація представлених форм насильства як таких серед респондентів-педагогів розподілилася наступним чином: переважна більшість опитаних вважають насильством побиття, приниження та сексуальні домагання – 96,1 %, 84,95 %, 88,6 % відповідно; образи та позбавлення їжі відносять до проявів насильства 67,5 % та 69 % опитаних відповідно; псування чужого майна, ігнорування почуттів і потреб іншої

людини визначають як насильство 47,3 % та 40,1 % відповідно; представлені форми психологічного насильства, такі як «навішування ярликів», використання прізвиськ, сварки і порівняння до насильства відносять 51,8 %, 36,7 %, 31 % та 16 % респондентів відповідно (респонденти мали можливість дати кілька відповідей, відсотки для кожної категорії розраховувались від загальної кількості учасників опитування).

Що із зазначеного нижче Ви відносите до насильства?

Такий розподіл свідчить про те, що шкільні вчителі схильні реагувати більше на так звані важкі прояви насильства, тобто на те, що має фізичне або моральне підкріплення (такі форми як побиття або позбавлення їжі), чи на ті, що важко переживаються самим педагогом як особистістю (наприклад, приниження та образи). Однак не слід забувати, що для особистості дитини, яка ще формується, величезне значення мають так звані «легкі» форми насильства, такі як використання прізвиськ, ігнорування почуттів і потреб іншої людини, порівняння.

Позиція дітей щодо ідентифікації форм насильства несуттєво відрізняється від такої у педагогів.

Висновки

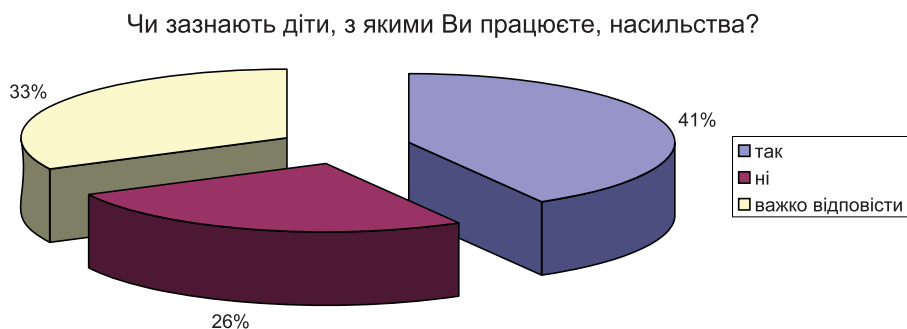
Тема насильства не є новою і незнайомою як для дітей, так і для педагогічного складу шкіл. Для дітей характерна тенденція до все глибшого усвідомлення даної проблеми в міру дорослішання і застосування знань у цій сфері до себе.

Відкрите обговорення проблеми насильства приводить до формування аналогічних понять і уявлень відносно піднятої теми як у дорослих, так і у дітей. Цей факт відіграє велику роль у формуванні профілактичних і реабілітаційних програм, оскільки дає змогу їх учасникам говорити якщо не однією, то принаймні дуже схожими мовами.

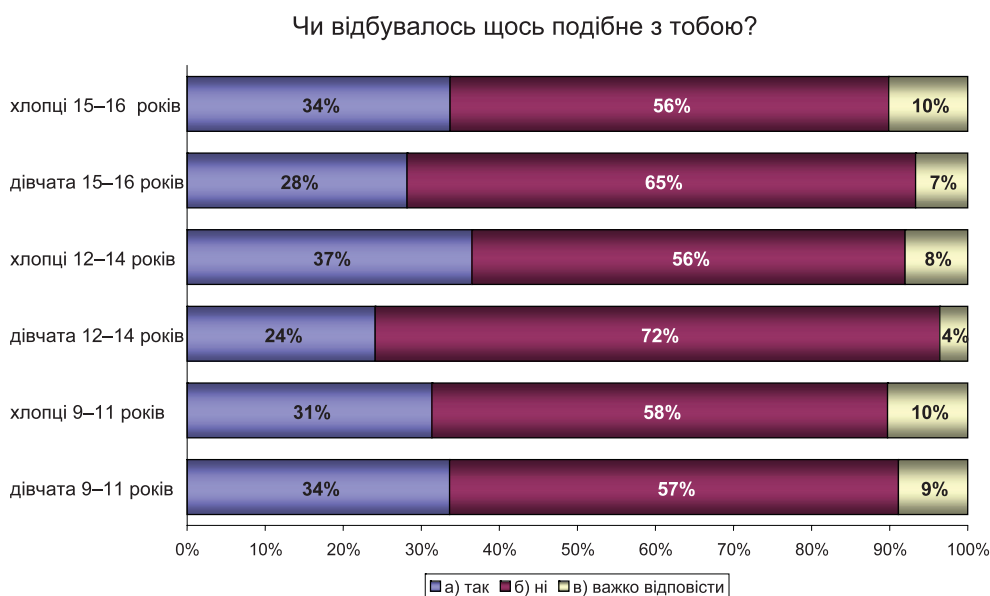
Через труднощі у визначенні шкоди, яка є наслідком психологічних, а тим більше економічних видів насильства, ці види і форми їх прояву не чітко окреслені у свідомості як дітей, так і дорослих.

2. Найпоширеніші форми насильства

На питання «Чи зазнають діти, з якими Ви працюєте, насильства?» позитивно відповів 41 % опитаних педагогів. Заперечують даний факт 26 %. 33 % респондентів не визначилися з відповіддю. Це свідчить про те, що вони з якоїсь причини не задавалися даним запитанням або що вони не захотіли відповідати, оскільки не знають, як розв'язувати дану проблему. Проведення опитування з проблеми насильства в даних школах може підштовхнути до подальших роздумів та формування адекватного погляду на існуючу проблему.

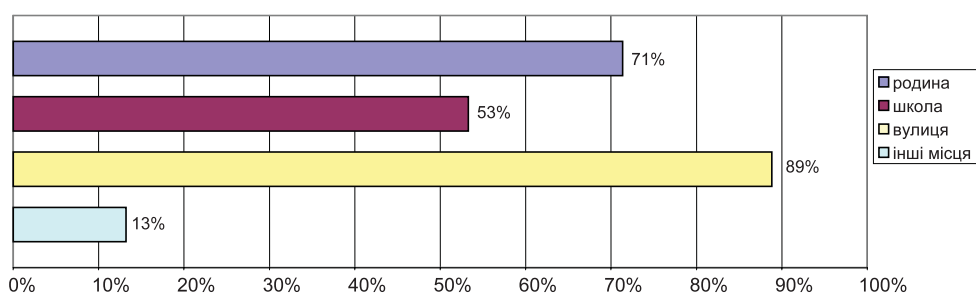
Наявність дітей, які постраждали від насильства, серед учнів шкіл, охоплених опитуванням, підтверджує самоідентифікація їх як таких приблизно третинною респондентів біля 65 % відмічають, що такими є їхні друзі. Представлена нижче таблиця складена без урахування 16 дітей молодшого віку, 6 дітей середнього та 4 дітей старшого, які не дали відповіді на поставлене запитання.

Від 24 % до 37 % дітей зазнають насильства (від практично щоденного до декількох разів на місяць). Найвищий показник у хлопців 12 – 14 років (розрахунок відсотків наведено без урахування даних 23 анкет дітей молодшого віку, 8 анкет дітей середнього та 9 старшого віку, які не дали відповіді на поставлене запитання). Величина показника мала б занепокоїти педагогів, оскільки вона говорить про те, що приблизно третина дітей у школі не тільки регулярно зазнають насильства, а й не отримують допомоги в такій ситуації.

Місцем, де діти найчастіше зазнають насильства педагоги в переважній більшості вважають вулицю (89 %), біля половини респондентів згодні із фактом потерпання дітей від насильства у школі (респонденти мали можливість назвати кілька місць, розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей здійснювався від загальної кількості учасників опитування).

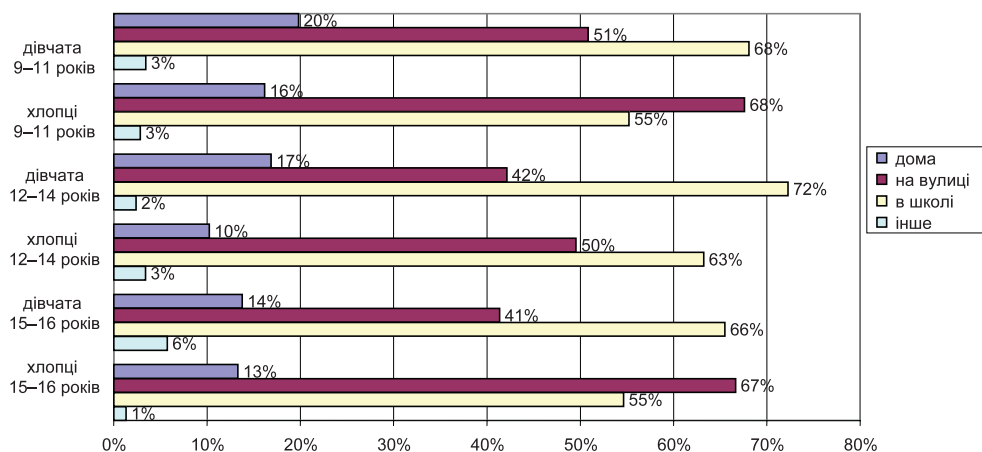
Де, на Ваш погляд, діти найчастіше зазнають насильства?

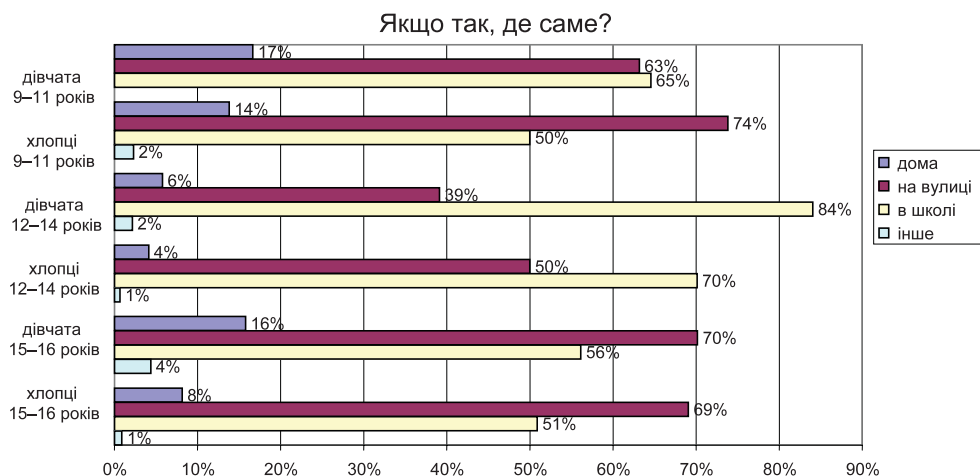
Наведені дані свідчать про те, що школа є одним з місць, де діти зустрічаються із насильством досить часто, а відповідно школі необхідні додаткові дії, покликані не тільки допомогти дітям захиститися від насильства, а й створити на базі школи безпечний для дітей та вільний від насильства простір. Виявлена позиція педагогів дає підстави для висновку про готовність частини опитаних прийняти на себе відповідальність за те, що відбувається у школі. Цей факт дасть змогу не тільки визначити зону відповідальності дорослих, а й напрацювати алгоритм реагування у випадках прояву насильства між дітьми в школі.

Діти також називають вулицю як місце, де вони найчастіше зустрічаються із насильством. Проте, якщо йдеться про власний досвід, то школу діти ставлять на перше місце, за винятком хлопців старшого та молодшого віку, які вважають, що із насильством вони частіше зустрічаються на вулиці. Причому вчителі за частотою проявів насильства на друге місце ставлять родину, а школу лише на останнє. В наведеній нижче діаграмі узагальненні дані за відповідями тих дітей, які зазначили, що зустрічалися із проявами насильства, респонденти мали можливість назвати кілька місць.

Якщо так, то де саме?

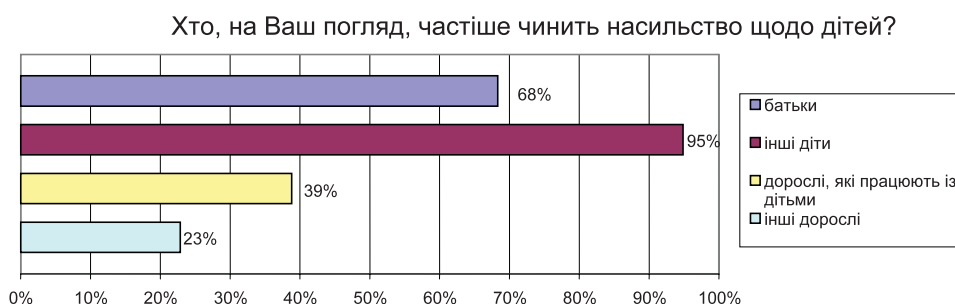

За результатами відповіді на запитання стосовно місця, де зазнавали насильства друзі респондентів, школа вже не отримала більшості відповідей – на думку дітей, їхні друзі переважно зазнають насильства на вулиці; школа стоїть на другому місці. Однак діти у віці 12 – 14 років зі значним відривом від інших місць називають саме школу основним місцем, де їхні друзі можуть зазнати насильства. Аналогічно в наведеній нижче діаграмі узагальненні дані за відповідями тих дітей, які зазначили, що їхні друзі зустрічалися із проявами насильства. Респонденти мали можливість назвати кілька місць.

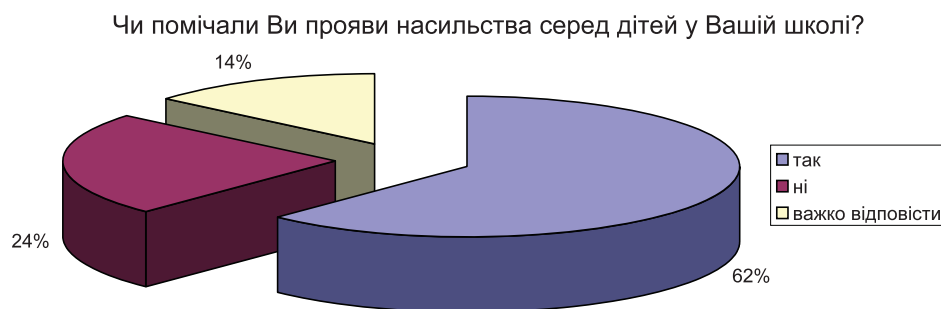

Така розбіжність у розстановці пріоритетів щодо місця прояву насильства педагогами і дітьми може свідчити про неготовність частини шкіл відверто визнати факт проявів насильства щодо дітей, а відповідно, й організувати ефективні заходи щодо його подолання. Цей результат також підтверджує, що школа не тільки відіграє важливу роль у житті дітей як місце основної соціалізації, а й виступає місцем, де діти найчастіше у своєму житті зустрічаються з насильством. Розуміння цього допоможе зробити школу основною ланкою протидії даному явищу, місцем, де діти зможуть формувати нові, вільні від насильства засоби взаємодії.

Розуміння існування проблеми підтверджує те, що основним джерелом насильства щодо дітей переважна більшість педагогів вважає інших дітей (95%). В наведеній нижче таблиці респонденти-вчителі мали можливість дати кілька відповідей, розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей здійснювався від загальної кількості педагогів – учасників опитування.

Попри те, що на питання «Чи зазнають діти, з якими Ви працюєте, насильства?» ствердно відповів 41% опитаних, прояви насильства серед дітей у своїй школі помічали 62% опитаних.

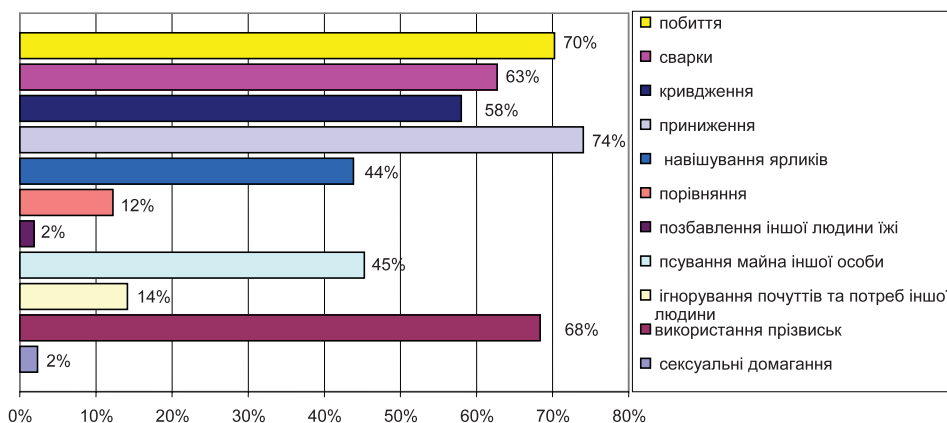

Ця розбіжність пояснюється тим, що респонденти, які на початку опитування ще не визначилися, в процесі заповнення запитальника поступово формували свою позицію щодо проблеми насильства над дітьми, із якими їм доводиться стикатися кожного дня.

Отримані дані дають підстави зробити висновок, що превентивна робота в окресленому напрямку та організація допомоги дітям, які опинилися у такій ситуації, необхідна і впроваджувати її слід саме на базі школи.

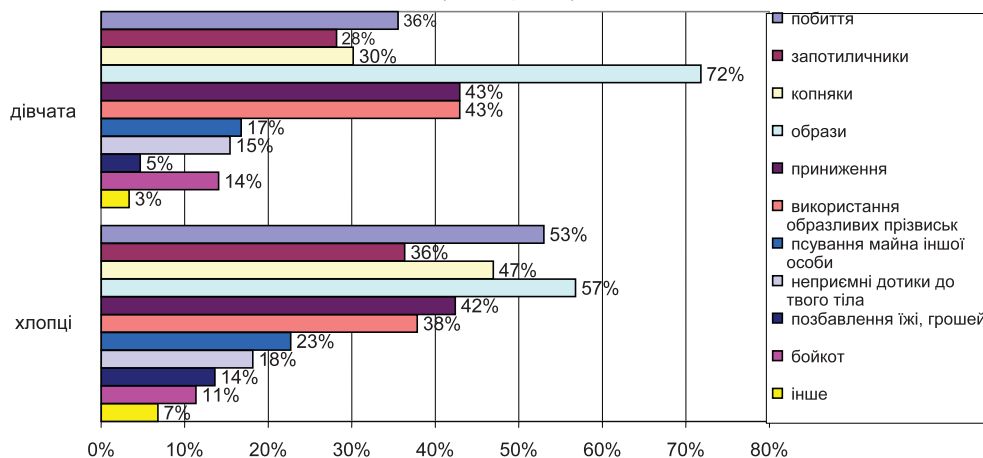
Більше половини опитаних педагогів помічали такі прояви насильства в школі: побиття, сварки, образи, приниження, використання прізвиськ. Менш за все привертають увагу педагогів сексуальні домагання та відбирання їжі. На запитання, до якого присвячена наведена нижче діаграма, респонденти-вчителі мали можливість дати кілька відповідей. Розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей здійснювався від загальної кількості педагогів, які зазначили, що помічали прояви насильства серед дітей у школі.

Якщо так, то які саме прояви насильства Вами було помічено?

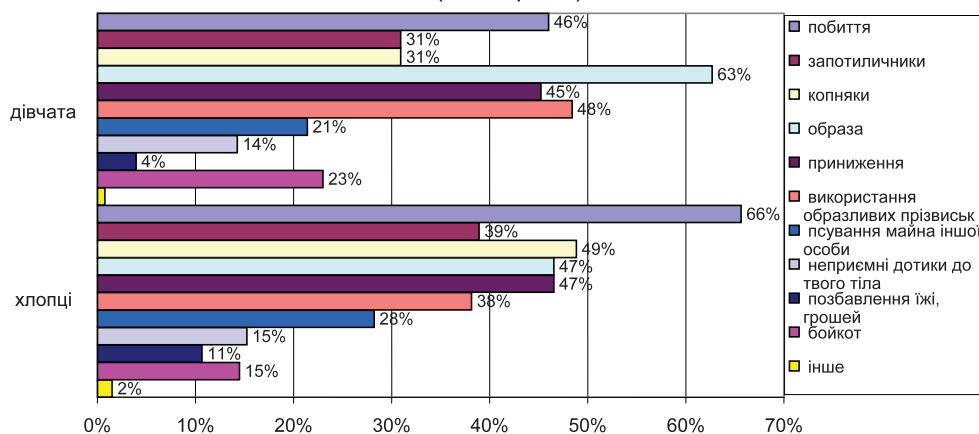

Серед дітей, які вказали, що стикалися із проявами насильства особисто, розподіл форм насильства виявився наступним (респонденти мали можливість надати кілька відповідей, розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей здійснювався від загальної кількості учасників опитування відповідного віку):

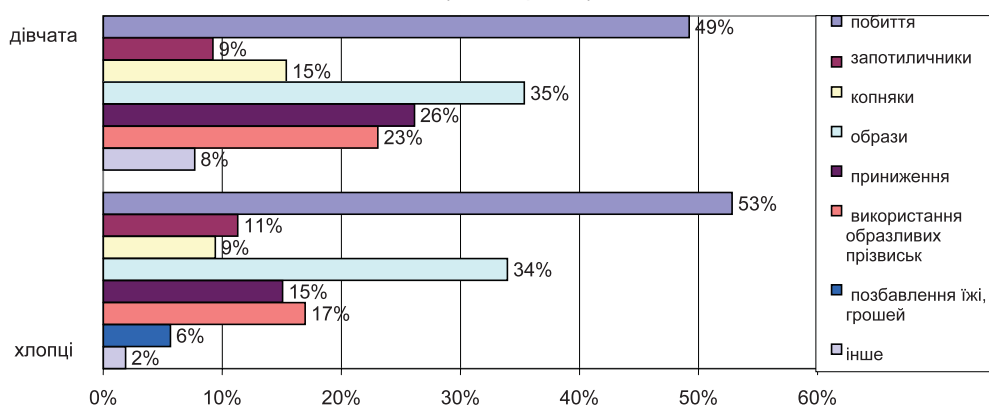
Якщо так, що саме?
(9–11 років)

Якщо так, що саме ?
(12-14 років)

Якщо так, що саме ?
(15-16 років)

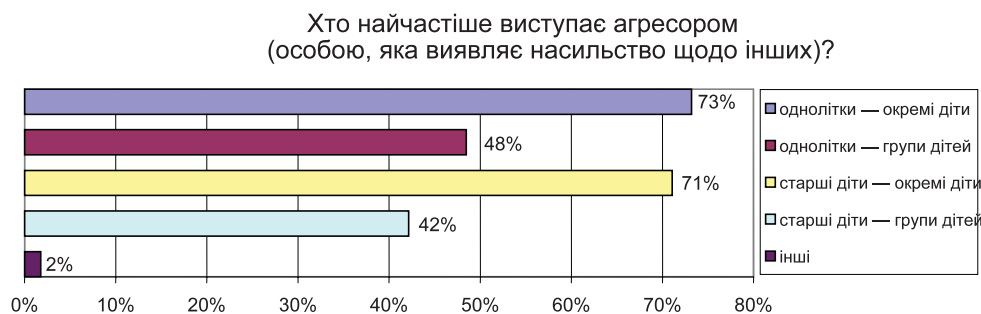
Варто зауважити, що діти порівняно з дорослими відмітили трохи інші види насильства як поширені. Наприклад, діти значно рідше називали використання прізвиськ як прояв насильства. Це можна пояснити тим, що діти не завжди сприймають такі дії як насильство, однак тут варто врахувати думку всіх сторін, які спостерігають такі явища у дитячому середовищі.

Важливо, що діти обох статей віком 9 – 16 років найчастіше зустрічаються з таким видом насильства як образи, а побиття значною мірою характерні для хлопців, причому найчастіше із таким явищем зустрічаються хлопці середнього віку (41 % відповідей хлопців у віці 9 – 11 років; 44 % відповідей хлопців у віці 12 – 14 років; 43 % відповідей хлопців 15 – 16 років). Це свідчить не тільки про не сформованість механізмів стримування фізичної агресії, й про брак контролю за такими проявами, потурання проявам цього явища з боку педагогів. Також це свідчить про брак організованого фізично активного проведення часу, яке сприяє задоволенню потреб дітей у тісному фізичному контактуванні й нейтралізації гіперактивності. Крім того, слід відмітити, що дівчата різного віку більше страждають від різноманітних форм психологічного насильства (образи, прізвиська), тоді як для хлопців більш частими є два види насильства – психологічне і фізичне. При цьому поширена думка, що хлопці є більш стійкими до психологічного насильства, спростовується самими ж дітьми, котрі сприймають як практично рівнозначні побиття і образу.

Велику тривогу викликає кількість відповідей, які підтверджують існування сексуального насильства щодо дітей – 15,8 % педагогів зауважили, що діти, з якими вони працюють, зазнають сексуальних домагань. При чому 2 % вчителів відзначили, що діти зазнають сексуальних домагань саме в школі. Діти теж засвідчили таке явище. 17 % дівчат та 15 % хлопців у віці 9 – 11 років, 13 % хлопців та 22 % дівчат у віці 12 – 14 років, 2 % дівчат у віці 15 – 16 років зазначили, що зазнавали неприємних дотиків до свого тіла. Причому діти середнього віку відмічали, що з такими діями вони стикалися саме у школі. Попри те, що ці відсотки значно нижчі порівняно з названими проявами інших форм насильства, можна говорити про існування такого явища, особливо враховуючи

його інтимність та прихованість. Можна також припустити, що реальна поширеність цього явища значно вища. Відповідно, роботі щодо його попередження варто приділити особливу увагу.

Як агресорів респонденти з педагогічного складу здебільшого відзначають окремих дітей, як однолітків, так і старших дітей. Так, багато педагогів бачать розв'язання проблеми насильства в школі в усуненні з неї конкретних дітей, які виступають для них уособленням проблем. В наведеній нижче діаграмі відображено відповіді на питання про агресора. Респонденти-вчителі мали можливість дати кілька відповідей, розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей здійснювався від загальної кількості педагогів – учасників опитування, які зазначили, що помічають насильство серед дітей у школі.

Однак діти відмічають також доволі загрозливий рівень частоти проявів організованого насильства з боку груп дітей – різниця у процентному відношенні таких відповідей значно менша, ніж у дорослих. Такі результати свідчать про недостатню організованість дітей, про відсутність позитивного наставництва в школі, що призводить до формування підлітками власних мікросоціумів за принципом «зграї».

Діти досить відверто відзначали й свій особистий внесок у загальну ситуацію із поширенням насильства у школі: 7 дівчат та 15 хлопців у віці 9 – 11 років, 1 дівчина та 7 хлопців у віці 12 – 14 років, 10 дівчат та 20 хлопців у віці 15 – 16 років вказали, що самі чинили насильство по відношенню до інших. Можна зауважити, що зі зростанням віку респондентів-учнів збільшується кількість дітей, які самі себе ідентифікують як агресорів по відношенню до інших дітей. Це свідчить про підвищення міри усвідомлення своїх дій та їх наслідків, але також і про складність контролю над ними. Тобто значна кількість дітей визнає свою відповідальність і, відповідно, потребує спеціальної допомоги. В наведеній нижче діаграмі відображено результати щойно описаного опитування. Діти мали можливість дати кілька відповідей, розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей кожної вікової групи здійснювався від загальної кількості дітей – учасників опитування відповідного віку.

Висновки

Діти потерпають від насильства, що підтверджує їх самоідентифікація як таких і визначення їх як таких друзями. Більше половини педагогів, котрі працюють із цими дітьми, ідентифікують їх як таких, однак насторожує те, що практично 40 % шкільних учителів ігнорують даний факт, а відповідно, не готові надати дітям допомогу в тих випадках, коли вони дійсно її потребують. Ця позиція дорослих може, з одного боку сприяти розвитку насильства серед дітей, а з іншого, заважати формуванню в дітей відчуття захищеності дорослими, які несуть за них відповідальність.

Педагоги схильні помічати переважно ті форми насильства, повз які вже неможливо пройти, заплющуючи очі на складні для ідентифікації явища або на те, де часто почуваються безсилями. Через це постраждалим дітям дуже часто не надається адекватна допомога. До того ж така позиція вчителів провокує тих, хто чинить насильство, не тільки на його продовження, а й на розвиток та посилення подібних дій.

Високий відсоток різноманітних форм фізичного насильства свідчить про недостатній рівень організації активного дозвілля дітей, про брак можливостей для прояву адекватної фізичної активності та не сформованість у них уміння застосовувати соціально прийнятне тілесне контактування.

Той факт, що самі діти відзначають досить високий рівень проявів насильства, яке здійснюється групою дітей, свідчить про те, що їх об'єднання у групи і функціонування самих груп відбувається без контролю з боку дорослих, що сприяє становленню девіантних форм поведінки в соціумі.

За відповідями учнів та педагогів можна скласти наступний перелік найпоширеніших проявів насильства, якого зазнають діти:

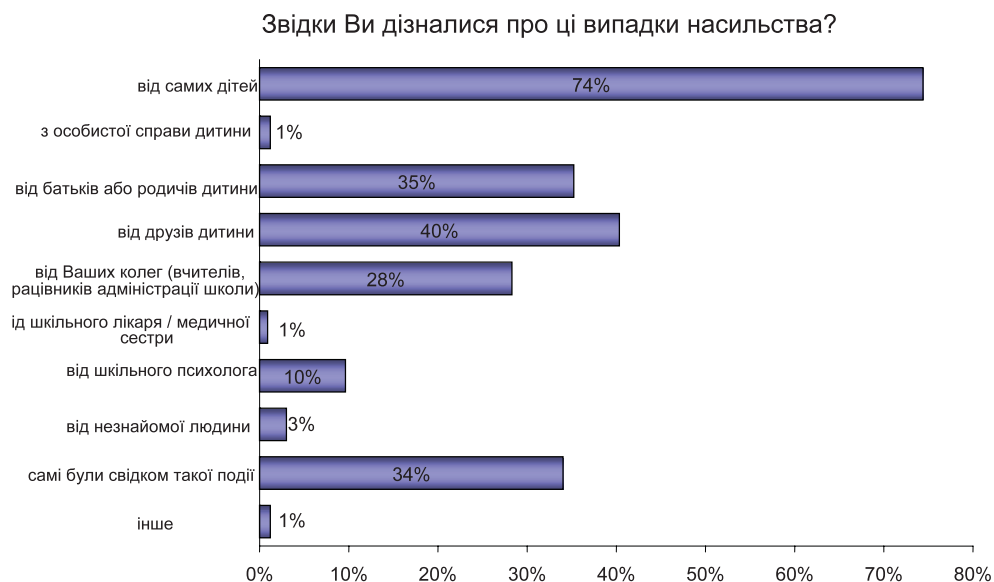
- приниження;
- побиття;
- образи;
- використання прізвиськ;
- навішування ярликів;
- кривдження;
- сварки;

Такий перелік може стати відправною точкою для планування роботи щодо попередження проявів насильства. Тобто попередження саме цих явищ має стати першочерговою задачею.

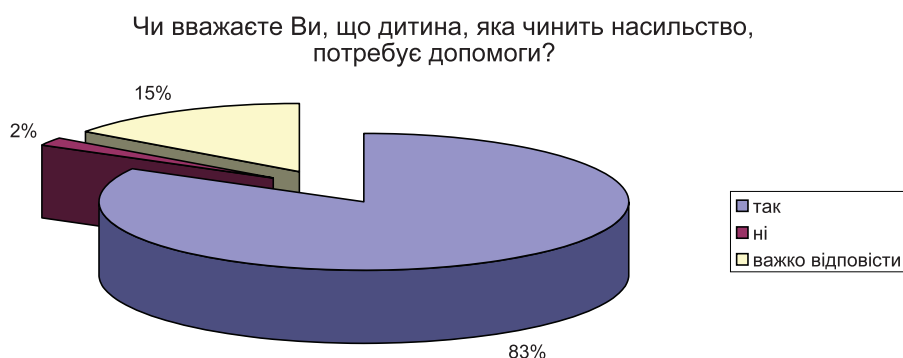
3. Допомога, що надається, та ставлення до потерпілих і насильників

Найчастіше самі діти розповідають учителям про випадки насильства у школі – це зазначили 74 % вчителів. В наведеній нижче діаграмі узагальнено відповіді вчителів на питання про джерела інформації щодо випадків насильства. Вчителі мали можливість дати кілька відповідей, розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей здійснювався від загальної кількості учасників опитування.

Отримані дані свідчать про відносну відкритість дітей щодо педагогів. Це створює підґрунтя для запровадження попереджувальних схем роботи та налагодження швидкого реагування на наявні випадки насильства.

Позитивно слід охарактеризувати значну кількість заяв учителів про необхідність надання допомоги дітям, які самі чинять насильство і виступають агресорами відносно інших дітей, – переважна більшість педагогів (83 %), визнали, що такі діти дійсно потребують допомоги. Відсотковий розподіл наведено без урахування 21 анкети, в яких учителі не дали відповіді на зазначене запитання.

Серед прикладів відповідей педагогів особливий інтерес викликає перелік підстав для надання допомоги такій дитині:

- коли дитина сама є беззахисною;
- коли дитина, яка чинить насильство, сама зазнала насильства і, можливо, діє так із прагнення помститися всім, хто її оточує;
- коли дитина не контролює жорстокість;
- коли насильство з боку дитини вчинене не вперше;
- коли в дитини негаразди у сім'ї або неповна сім'я;
- коли дитину змусили до агресивної поведінки «обставини».

Отже, не зважаючи на значну кількість відповідей, в яких визначається необхідність надання допомоги таким дітям, все-таки допомога надається вибірково, а не кожній дитині. Важливо, що серед відповідей педагогів окрім підстав для надання допомоги вказуються й окремі (але не всі) завдання такої допомоги:

- коли треба з'ясувати причину агресії;
- коли треба з'ясувати, чи потрібно цю дитину лікувати.

На базі школи дитина-агресор може отримати допомогу від шкільного психолога (це зазначили 89 % респондентів-педагогів), а також від учителя (68 % відповідей) або соціального педагога (54 %). В наведеній нижче діаграмі узагальнено думки вчителів про можливі джерела отримання допомоги дитиною-агресором. Респонденти мали можливість дати кілька відповідей, розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей здійснювався від загальної кількості учасників опитування, які зазначили, що дитина-агресор може розраховувати на допомогу.

Наведені дані свідчать про переважне розуміння вчительською спільнотою, що дитина-агресор потребує не просто допомоги, а фахової допомоги, водночас значний відсоток спроб розв'язати проблему самотужки викликає певну стурбованість. Ще більше насторожує 4 % відповідей, у яких зазначено, що така дитина може отримати лише покарання, адже покарання без втручання фахівців, психолога, соціального працівника може лише погіршити ситуацію і зовсім не сприятиме її розв'язанню.

Висловлені вище побоювання підтверджуються названими вчителями формами допомоги, яка може бути надана дитині, що вчинила насильство, на базі школи. Можна сказати, що така допомога вкрай обмежена і не має спеціалізованого характеру. Опитувані відзначали, що дитина-агресор може отримати *пораду* або *бесіду*. Напевно, саме до таких методів вдаються педагоги при спробі надати допомогу дитині та розв'язати проблему самотужки. Однак зміст цих порад та бесід, а також їх ефективність залишаються нез'ясованими. Можливо, найкраще, що може зробити педагог у такій ситуації, – це вислухати дитину і, за словами самих респондентів, нагадати їй про деякі моральні та правові цінності.

Не варто забувати про те, що діти-агресори самі спочатку були жертвами насильства, і що часто їхня агресія є лише способом показати дорослим те, чого вони зазнавали самі. Тому ставлення до цієї категорії дітей лише як до агресивних, „проблемних” в більшості випадків не лише не веде до бажаного зниження агресії, а й навпаки, провокує її посилення й набуття нових форм прояву. З огляду на це ставлення до агресивних дітей має бути подібним до того, яке проявляється щодо дітей-жертв. Не варто акцентувати увагу на «неправильній» поведінці таких дітей, натомість необхідно пропагувати та поширювати неконфліктні форми поведінки, адже така дитина сама потребує реабілітації як імовірна жертва в минулому, а можливо, й досі.

Щодо надання психологічної допомоги з боку психологів, то тут можна висловити

припущення про недостатній рівень обізнаності педагогів з методами роботи шкільного психолога, бо серед форм такої роботи були зазначені просто заняття. Водночас було помічено спробу залучити сторонніх фахівців до надання допомоги такій дитині – направлення до кваліфікованого психолога, психотерапевта. Такі спроби слід вітати, оскільки загальновідомо, що школи часто не укомплектовані психологами або їх рівень професіоналізму відносно низький. Крім того, сучасна практика роботи шкільних психологів ще не дала їм можливості напрацювати ефективні засоби реакції на всі, особливо важкі, випадки поведінки дітей та інших учасників навчального процесу в школі. Тобто залучення сторонніх фахівців могло б стати дійсно ефективним кроком до подолання проблеми насильства серед дітей. Серед прикладів форм допомоги називалися й такі, як «відповідне покарання»; «принциповий аналіз ситуації та об'єктивне покарання».

Знову педагогами було названо завдання такої допомоги:

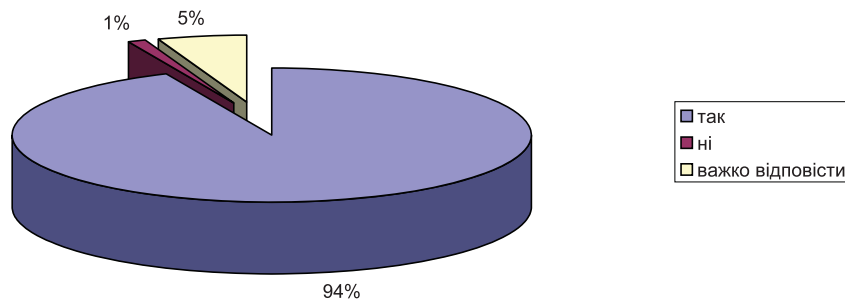
- сприяти розв'язанню конфлікту;
- примирити сторони;
- допомогти дитині розібратися у собі самій;
- захистити учнів від насильства.

І хоча назване не є формами роботи, саме розуміння того, навіщо така робота потрібна, має бути високо оцінене. Так само як і прагнення не випускати ситуацію з-під контролю – спостерігати за тим, як складаються подальші відносини дитини з іншими учнями.

Необхідно пам'ятати, що для того, аби змінити поведінку дитини варто не так впливати на неї, як намагатися змінити її оточення. Тобто, виявивши дитину-агресора, насамперед необхідно формувати в інших дітей здатність до захисту, вміння протистояти насильству, спробувати оточити дитину, схильну до насильства, більш сильними та позитивними дітьми.

Значно краща ситуація із розумінням необхідності надання допомоги постраждалій дитині – 94 % педагогів зазначили, що такій дитині необхідна допомога, однак на базі школи можливості надати допомогу невеликі. Відсотковий розподіл наведено без урахування 2 анкет, в яких учителі не дали відповіді на зазначене запитання.

Чи вважаєте Ви, що дитина, яка постраждала від насильства, потребує допомоги?

На жаль, системного підходу до надання допомоги постраждалій дитині немає. Зазвичай вчителі вважають, що дитина потребує допомоги тільки у тяжких випадках: побиття, тілесна або психічна травма, сексуальні домагання. Хоча будь-яке насильство є психічною травмою для дитини, відповідно їй потрібна допомога, щоб упоратися із ситуацією.

Переважають спроби педагогічного складу розв'язати проблему самотужки – 91 % зазначив що допомогу дитина може отримати від учителів, а 65 % – від адміністрації школи. Значний відсоток відповідей відсилає постраждалу дитину також до психолога (90 % відповідей), соціального педагога (56 % відповідей) і навіть шкільного лікаря або медичної сестри (43 % відповідей), що є логічним у випадках насильства, хоча наразі існує проблема з лікарями і медсестрами в школах. Цікаво, що діти у своїх відповідях майже не називали медика як особу, до якої вони можуть звернутися. В наведеній нижче діаграмі зведено результати опитування із зазначеної проблеми. Вчителі мали можливість дати кілька відповідей, розрахунок відсотків для кожної категорії

відповідей здійснювався від загальної кількості учасників опитування, які зазначили, що постраждала від насильства дитина має отримати допомогу.

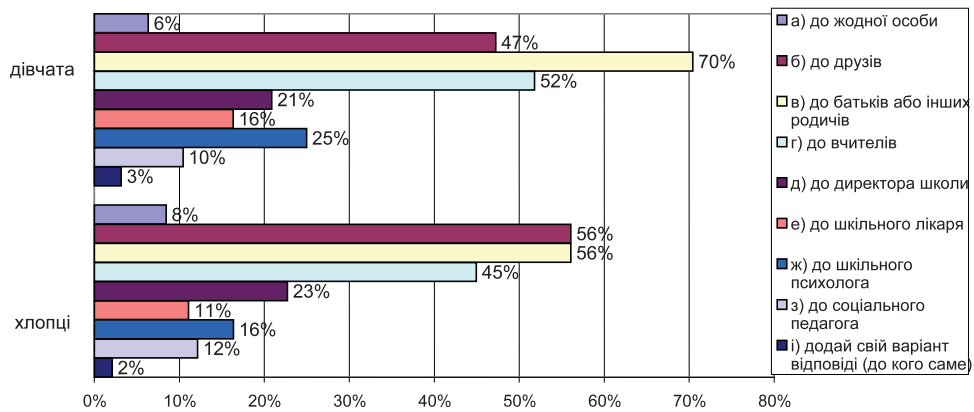
Фактично така дитина у школі може отримати лише пораду, підтримку, співчуття, рідше захист, заспокоєння. Такі дії у поєднанні з першою медичною допомогою у разі необхідності останньої можна вважати первинною допомогою дитині, яка зазнала насильства, однак ця допомога не повинна вичерпуватися лише ними. Серед учительських відповідей можна зустріти таку конкретизацію допомоги:

- лагідне слово;
- допомога у з'ясуванні причин насильства;
- засудження насильства в колективі;
- розбір ситуації;
- встановлення справедливості.

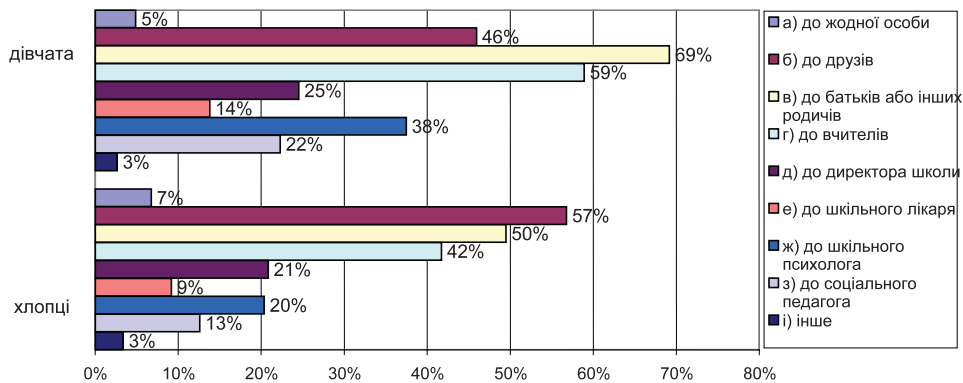
Але цього недостатньо для системного розв'язання проблеми і для забезпечення допомоги конкретній дитині. Крім того, важко вважати такі форми, як засудження насильства у колективі, формами допомоги конкретній дитині у конкретній ситуації. Це радше засоби превенції насильства у майбутньому. Важливо, що у даному випадку не було наведено прикладів надання дитині психологічної допомоги з боку фахівців. Знов виникає думка, що вчителі недостатньо обізнані з методами роботи шкільного психолога і не мають належної практики його залучення до вирішення проблем, пов'язаних із насильством, та надання допомоги окремим дітям у складних ситуаціях. Скоріше дані дослідження свідчать про те, що вчителі лише знають, що розв'язання таких проблем є одним з обов'язків шкільного психолога, але не мають уявлення про те, як така робота проводиться.

Зазначені висновки підтверджують відповіді дітей. Так, діти покладаються переважно на власних батьків або друзів, можуть звернутися по допомогу до вчителя – залежно від віку та статі дітей відповідні дані змінювалися, а від 5 % до 15 % учнів зазначили, що взагалі ні до кого по допомогу у випадку зіткнення з насильством не звертаються. В наведених нижче діаграмах подано результати опитування із зазначеної проблеми. Діти мали можливість дати кілька відповідей, розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей кожної вікової групи проводився від загальної кількості дітей – учасників опитування відповідного віку.

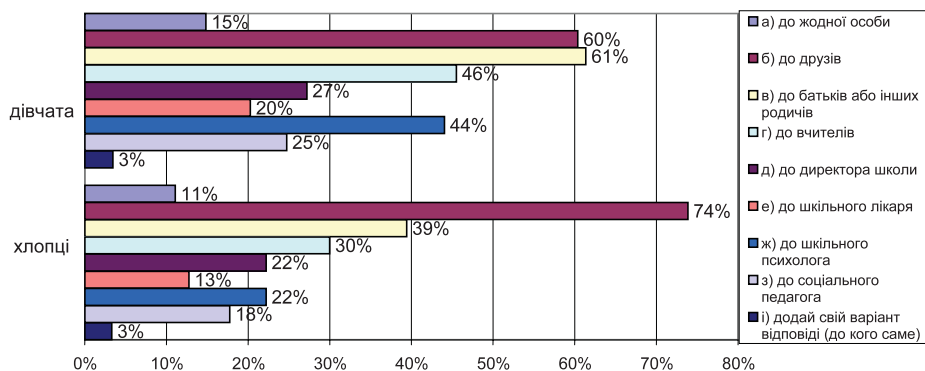
До кого ти або твої друзі можете звернутися по допомогу, щоб захиститися від насильства? (9-11 років)

До кого ти або твої друзі можете звернутися по допомогу, щоб захиститися від насильства? (12-14 років)

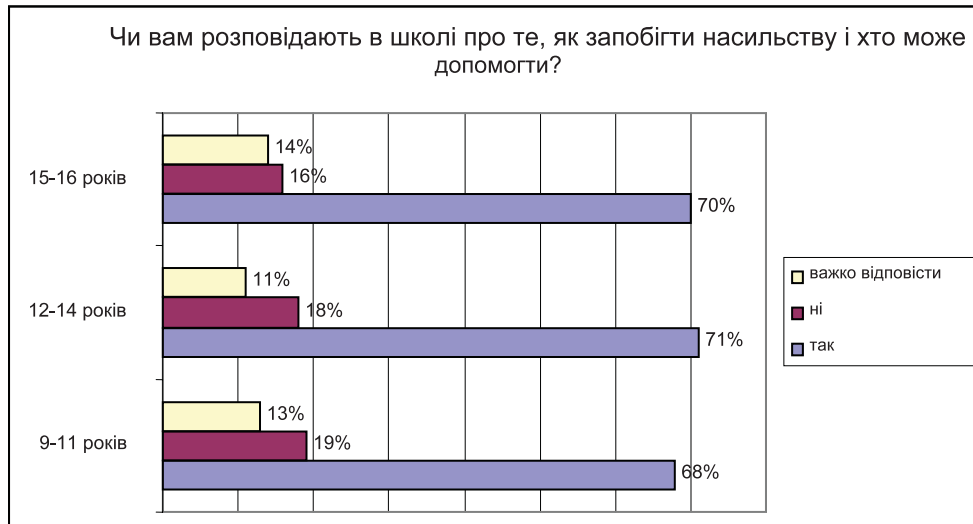

До кого ти або твої друзі можете звернутися по допомогу, щоб захиститися від насильства? (15-16 років)

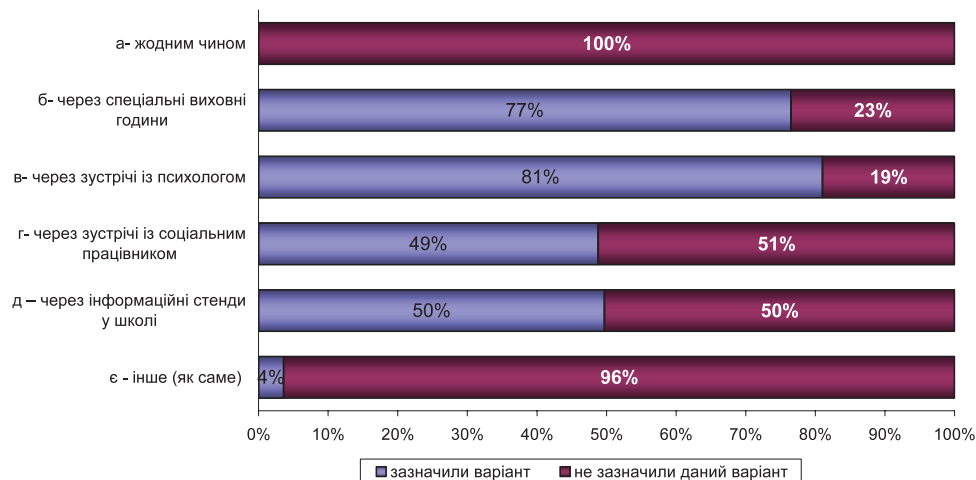
Наведені дані свідчать, що наявні механізми допомоги на базі школи не викликають у дітей належної довіри та впевненості в їх ефективності або що діти просто не поінформовані.

Переважає більшість дітей зазначила, що відповідне інформування щодо способів запобігання насильству і отримання можливої допомоги ведеться. Однак те, що від 16 % до 18 % дітей вважають, що їх не інформують про це, свідчить про неналежний рівень такої роботи з боку педагогічного складу та адміністрації шкіл (розрахунок відсотків здійснювався від загальної кількості респондентів відповідного віку). Тобто в першу чергу перегляду потребують наявні методи інформування.

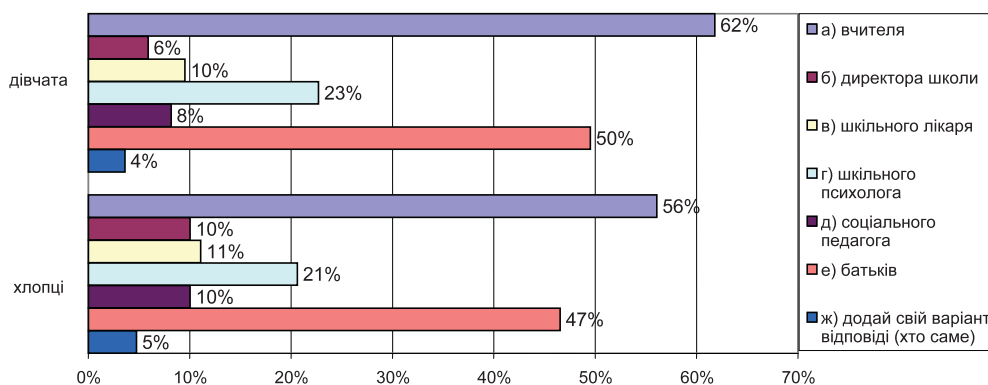
Найпоширенішим методом, який застосовує школа для інформування про можливі види допомоги дитині, постраждалій від насильства, є зустрічі з психологом (81 % відповідей) та спеціальні виховні години (77 % відповідей). Також використовуються зустрічі із соціальним педагогом (49 % відповідей) та спеціальні стенди (50 % відповідей), тобто традиційні засоби інформування. В наведеній нижче діаграмі відображено результати опитування з цього питання. Вчителі мали можливість надати кілька відповідей, розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей здійснювався від загальної кількості учасників опитування.

Як діти у Вашій школі інформуються про різновиди допомоги у таких випадках?

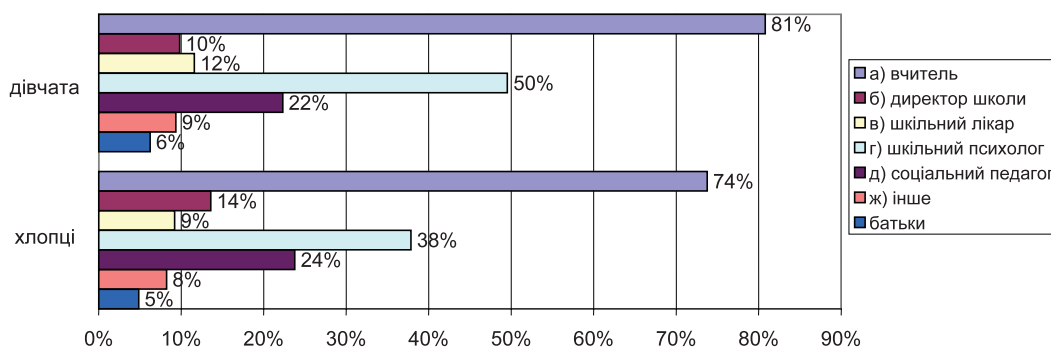
Щодо відповідей дітей на аналогічні запитання, то вони підтверджують провідну роль учителів в їхньому інформуванні стосовно допомоги, яка може бути надана у випадках насильства див. діаграму нижче. Діти мали можливість дати кілька відповідей, розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей кожної вікової групи здійснювався від загальної кількості дітей – учасників опитування відповідного віку. Діти молодшого віку релевантним джерелом інформації вважають батьків. Серед інших джерел інформації такі діти зазначають родичів, друзів та самих себе.

Якщо так, то від кого ти отримуєш цю інформацію?

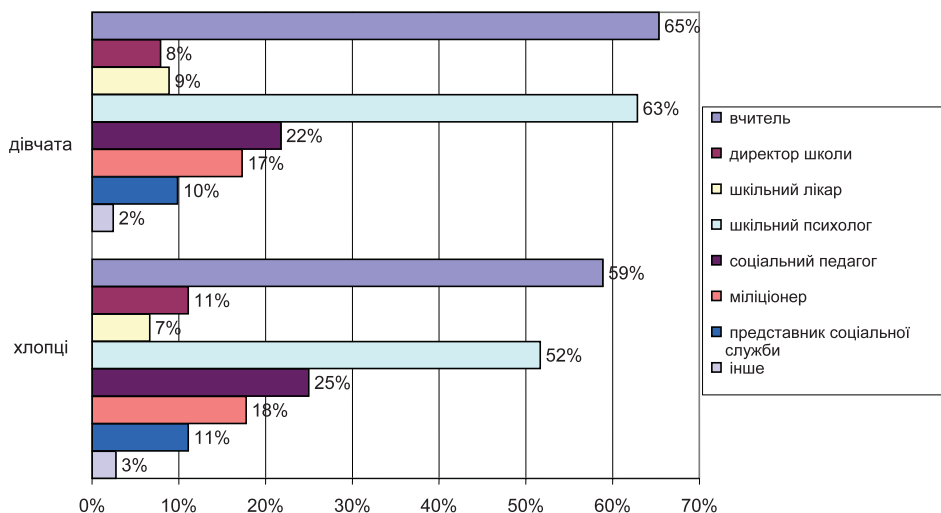
Діти середнього віку окрім учителів отримують інформацію також і від шкільних психологів. Зі зростанням ролі психолога в інформуванні щодо насильства та видів допомоги, яка може бути надана дитині у разі його виникнення, зростає й роль соціального педагога порівняно із дітьми молодшого віку. Про роль батьків дітей середнього та старшого віку окремо не запитували, однак 6 % дівчат та 5 % хлопців зазначили батьків як альтернативне джерело інформації. Також серед інших джерел діти середнього віку назвали телевізор.

Хто саме розповідає учням про можливості запобігання насильству й про допомогу, яку можуть надати дорослі у таких випадках?

Найстарші діти вважають основними джерелами інформації як учителів, так і шкільних психологів. Роль соціального педагога залишається майже такою ж, як у дітей середнього віку. Старші діти також назвали батьків у переліку інших джерел інформації, що свідчить про релевантність цього джерела для дітей будь-якого віку.

Хто саме проводить таку роботу з учнями?

Діти розповіли, яку конкретну допомогу вони можуть отримати у школі. Серед відповідей можна знайти варіанти допомоги з боку педагогічного складу, батьків і друзів дітей, однолітків. Називалися такі види допомоги (відповіді не класифікувалися за кількістю аналогічних прикладів):

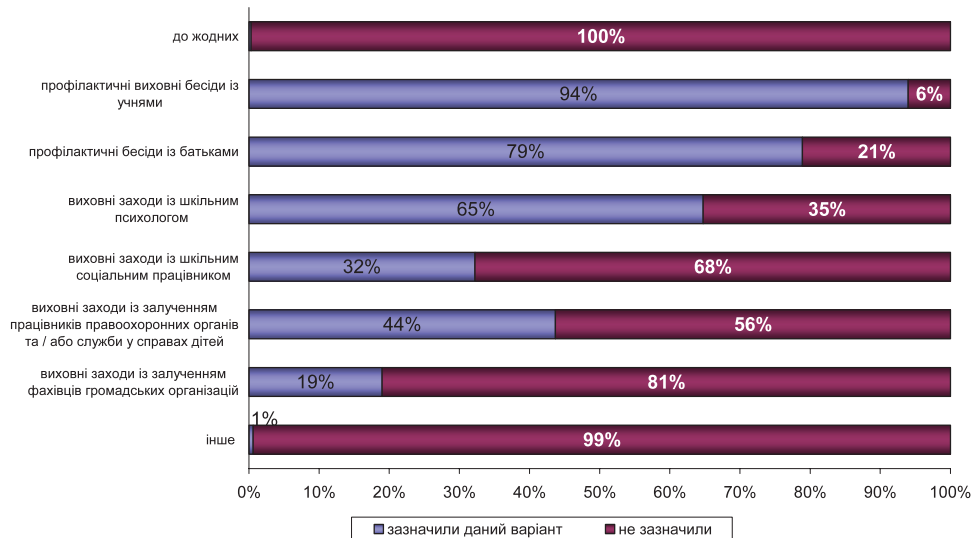
Допомога, яка може надаватися педагогами	Допомога, яка може надаватися друзями та батьками
<ul style="list-style-type: none"> • запобігти подальшому насильству; • пояснити людям, як треба поводитись; • порадити, як вчинити в певній ситуації, який можна знайти вихід; • підтримка, розуміння; • урівноважити психічний стан, заспокоїти; • поговорити з насильником, з його батьками, викликати його батьків до школи; • переконати ту людину, яка чинить насильство, що вона не права; • насварити винуватців; • залякувати батьками тих дітей, які чинять насильство; • покарати насильника; • заспокоїти того чи іншого хлопця; • допомогти знайти винного і покарати його; • зателефонувати у відповідну службу; • повідомити відповідні органи влади; • провести виховну роботу; • лікар за потреби надасть допомогу. 	<ul style="list-style-type: none"> • «розібратися з кривдниками»; • «зібрати багато людей і зробити кривднику дуже погано»; • «зібратись і побити кривдника»; • проведуть додому; • батьки будуть забирати з якихось свят; • «підійти побалакати, щоб більше не чіпав, а якщо зачепить пошкодує»; • «сходити зі мною на «стрілу»; • поговорити по-доброму або грубо з тими, хто ображає; • батьки поговорять, розпитають, зрозуміють, щось підкажуть; • «мої друзі можуть допомогти морально і можуть фізично»; • «одлупить»; • «завести в ліс»; • батьки викличуть міліцію та «швидку», щоб забрати нападників.

Вражає, що не менше половини прикладів конкретної допомоги є відповіддю насильством на насильство, особливо з боку друзів постраждалої дитини. Жорстока поведінка щодо агресора (покарання, залякування) очікується дітьми і з боку вчителя як адекватна, на їхню думку, відповідь на вчинене насильство. Тобто необхідна не тільки профілактика насильства як явища, а й заходи, спрямовані на загальне зниження агресії в учнівському середовищі, запобігання проявам жорстокості у відповідь, бо це призводить лише до ескалації конфліктів та більш жорстоких проявів насильства. Все це, безумовно, свідчить про низьку ефективність профілактичної роботи щодо запобігання насильства серед школярів.

Як профілактика у школі застосовуються переважно бесіди з учнями (94 % відповідей) та батьками (79 % відповідей), а також виховні заходи із шкільним психологом (65 % відповідей) та виховні заходи із шкільним соціальним працівником (31% відповідей). Сторонні фахівці залучаються не так часто: у 44 % випадках проводилися виховні заходи із залученням правоохоронних органів або служб у справах дітей; громадські організації взагалі залучаються найрідше – у 19 % випадків. В наведеній нижче діаграмі відображені результати опитування із цього питання. Вчителі мали можливість дати кілька відповідей, розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей здійснювався від загальної кількості учасників опитування.

До яких заходів Ви вдавалися, щоб попередити проблему насильства серед дітей?

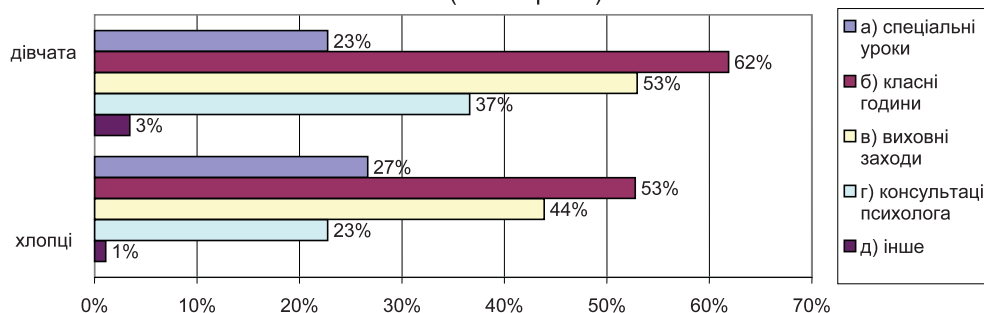

Як потрібні на рівні школи вчителями зазначені такі форми профілактичної роботи:

- освітні заходи для різних цільових груп (учнів, вчителів, батьків):
  - лекції на тему «Життя без насильства»;
  - виховні бесіди;
  - виховні заходи шкільним психологом;
  - тренінги, спрямовані на покращення комунікаційних навичок, ефективного спілкування;
  - тренінги та зустрічі з кримінальною міліцією у справах дітей;
- запровадження конфіденційних механізмів повідомлення про випадки насильства або виникнення його передумов задля вживання необхідних попереджувальних заходів та надання допомоги дитині:
  - телефон довіри;
  - служба «Анонім»;
  - «схринька довіри».

Завданнями такої роботи визначалося створення позитивного настрою, увага й повага до кожної дитини та її потреб. Серед форм профілактичної роботи діти переважно назвали класні години та виховні заходи. В наведеній нижче таблиці викладені відповіді дітей старшого віку на це запитання. Респонденти мали можливість відмітити кілька відповідей, розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей здійснювався від загальної кількості дітей цієї вікової групи.

В якій формі така робота проводиться в школі? (15–16 років)

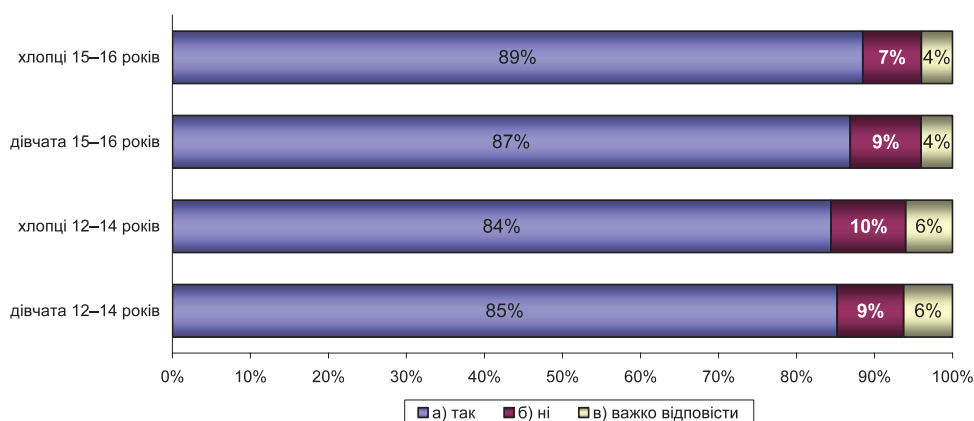
Важко переоцінити користь від такої профілактичної роботи й інформування щодо наявної допомоги. Згідно з відповідями старших учнів, їм розповідають про наступне (наводиться узагальнений перелік без урахування частоти аналогічних відповідей):

- про види насильства та його можливі наслідки;
- про людей, які чинять насильство, про те, що їх до цього спонукає, як цьому запобігти;
- про спроби запобігання насильству, наприклад, про те, як уникати образ;
- «щоб ми не чинили такої дії як насильство над людиною, це притягає до кримінальної відповідальності»;
- про правила поведінки, моралі, про толерантність, права дітей;
- про те, як потрібно поводитися у подібних ситуаціях, зокрема як зберігати спокій, бути добрим, завжди знаходити компроміс й контролювати себе;
- про те, що не треба вдаватися до насильства, а слід вирішувати все словами, мирним шляхом;
- про те, що не треба провокувати виникнення такої ситуації, коли до тебе чіпляються хлопці, якщо ти цього не хочеш;
- про те, що спровокувати виникнення конфлікту можна одягом, розмовою, якимись жестами;
- про те, що у випадках насильства або його загрози потрібно негайно звернутися по допомогу;
- про те, до кого можна звернутись, щоб отримати допомогу в екстремальній ситуації (наприклад, можна покликати на допомогу людину, яка йде поруч, і не варто втручатися у ситуацію, яка тебе не стосується, краще звернутися до директора або служби захисту);
- про те, як слід діяти нападнику насильника (1 – треба гукати на допомогу, 2 – не даватися, 3 – вириватися й бігти, 4 – повідомити в міліцію);
- про те, як саме треба захищати себе та молодших.

Ці приклади свідчать про те, що школа дійсно намагається вплинути на ситуацію, зокрема попередити прояви насильства відповідь на насильство. Однак наведені відповіді показують, що профілактична робота ведеться переважно через інформування про саме насильство та його наслідки, а також про допустиму поведінку, тобто про попереджувальні дії, інформації про можливу допомогу надається значно менше. Крім того, значна частина відповідей стосувалася запобігання потраплянню у ситуації, пов'язані з насильством на вулиці: уникати підозрілих місць, не гуляти пізно на вулиці, не ходити біля посадки, не сідати в автомобілі до незнайомих. Можна побачити, що акцент на попередження насильства безпосередньо у школі майже не робиться.

Прикладом результату профілактичної роботи серед учнів є розподіл відповідей дітей старшого віку на питання про обізнаність спеціальним законодавством України, яке захищає дітей від насильства. Розрахунок відсотків здійснено без урахування 10 анкет, в яких діти не дали відповіді на поставлене запитання.

Чи ти знаєш, що в Україні існують закони, які захищають дітей від насильства?

Однак високий рівень обізнаності школярів із законодавством безпосередньо не захищає їх від проявів насильства і не формує навичок асертивної поведінки.

Відповіді учителів свідчать про недостатній рівень залучення сторонніх ресурсів для розв'язання проблеми насильства серед дітей: фахівців ЦСССДМ, служби у справах дітей, тобто про спроби залагодити конфлікти виключно на рівні школи, без загального розголошення ситуації. Так, самі педагоги, дізнавшись про випадок насильства серед дітей, найчастіше звертаються до шкільного психолога (68 % відповідей) або до батьків дітей – постраждалої дитини (63 % відповідей), агресора (61 % відповідей), значно менше звернень до соціального педагога (38 % відповідей). Варто зауважити, що в деяких школах, які взяли участь у дослідженні, немає посади соціального педагога, і вони просять її ввести. Інші поширені шляхи – самотужки вирішити проблему, провівши виховну бесіду з агресором (58 % відповідей) або надавши підтримку постраждалій дитині (53 % відповідей). Безумовно, така первинна допомога важлива, однак вона повинна мати продовження у вигляді залучення фахівців. Водночас більшість дій обмежується школою. Інший поширений метод (48 % відповідей) – звернутися до адміністрації школи. Про можливість звернення до правоохоронних органів згадали 15 % вчителів, а до служби у справах дітей – 13 %. В наведеній нижче діаграмі зведені результати опитування із зазначеного питання. Вчителі мали можливість надати кілька відповідей, розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей здійснювався від загальної кількості учасників опитування.

До яких заходів Ви вдавалися, якщо дізнавалися про випадки насильства серед дітей?

Ці дані підтверджують недовіру механізму взаємодії, закладеного у Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення, затвердженого Наказом Державного комітету України в справах сім'ї та молоді, Міністерством внутрішніх справ України, Міністерством освіти і науки України, Міністерством охорони здоров'я України № 5/34/24/11 від 16 січня 2004, зареєстрованим Міністерстві юстиції України 22 січня 2004 р. за № 99/8698.

Відповідно до цього документа, заклади освіти, зокрема школи, мають здійснювати наступну діяльність щодо запобігання жорстокому поводженню з дітьми, до якого відносяться й прояви насильства серед дітей:

3.4.1. Здійснюють приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поводження з дітьми.

3.4.2. Терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах неповнолітніх, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальною загрозою його вчинення.

3.4.3. Уживають заходів до виявлення і припинення фактів жорстокого поводження з дітьми у навчальних закладах, притягують до дисциплінарної відповідальності співробітників, учнів та інших осіб, які допускають жорстоке поводження з дітьми.

3.4.4. Керівники навчальних закладів зобов'язують педагогічних працівників, зокрема класних керівників... також відстежувати подібні випадки з боку інших учнів.

Висновки

Те, що шкільні вчителі адекватно сприймають більшість випадків проявів насильства серед дітей, та відносна відкритість самих дітей щодо вчителів, схильність звертатися до останніх у таких випадках є вагомим підґрунтям для організації превентивної роботи з попередження насильства серед дітей на базі школи.

Переважає більшість педагогів визнають необхідність надання допомоги як дитині-агресору, так і дитині, постраждалій від насильства, зокрема така допомога має надаватися на базі школи. Однак, на думку більшості педагогів, агресор може отримати допомогу лише за певних умов, альтернативою є покарання. Постраждала дитина може розраховувати на допомогу теж не у будь-якому, а тільки у тяжких випадках.

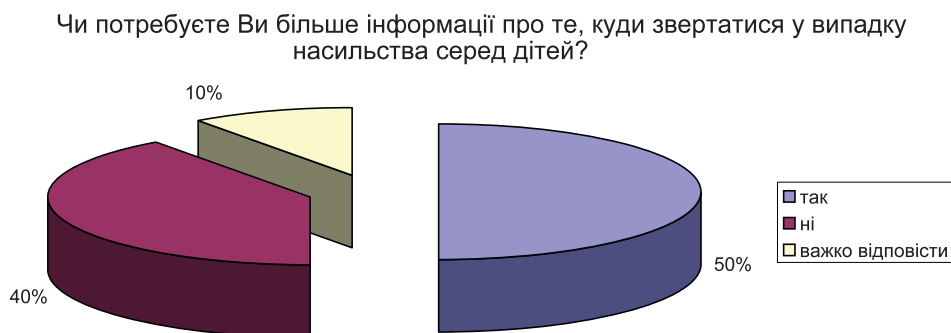
Занепокоєння викликає той факт, що діти самі прагнуть відповідати насильством на насильство і очікують таких ж дій щодо агресорів від учителів. Більш того, переважає спосіб розв'язання конфліктних ситуацій, пов'язаних із насильством, за допомогою друзів через ескалацію конфлікту та застосування все більш жорстоких форм поведінки.

Наявні методи профілактичної роботи залишаються малоефективними та потребують перегляду. Насамперед це стосується первинної профілактики, інформування про загальні способи запобігання насильству, допомоги, яка може бути надана. Спектр та потенційна ефективність допомоги невеликі, попри нечасті спроби звертатися до сторонніх фахівців, типовою є ситуація розв'язання проблеми силами педагогічного складу: самими вчителями або за допомогою шкільного психолога, соціального педагога, тобто без залучення сторонніх фахівців. Немає чіткої взаємодії різних спеціалістів як на базі школи, так і за її межами щодо попередження насильства у дитячому середовищі та швидкого реагування на такі випадки у разі їх виникнення.

Водночас шкільна адміністрація несе відповідальність за дотримання чинного законодавства всіма суб'єктами навчально-виховного процесу, тому саме з боку адміністрації має виходити ініціатива запровадження у школі дієвих механізмів попередження та виявлення випадків насильства щодо дітей, а також швидкого реагування на такі випадки, якщо вони вже трапилися.

4. Допомога, якої потребують вчителі та діти для розв'язання проблеми

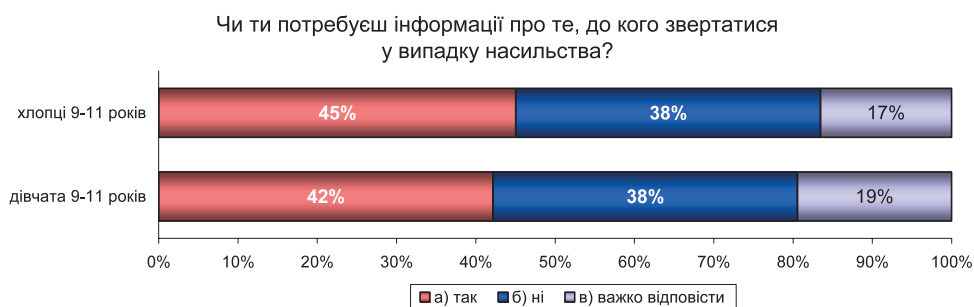
Педагоги демонструють високий рівень зацікавленості у розширенні поінформованості про можливі власні дії при зіткненні з випадками насильства: 50 % учителів зазначили, що потребують більше інформації про те, куди звертатися у випадках виявлення насильства серед дітей (без урахування 10 анкет, у яких відповідь не була зазначена); 67 % - потребують більше інформації про можливі дії у випадку вчинення насильства серед дітей (без урахування 12 анкет, у яких відповідь не була зазначена); 60 % – бажають отримати більше інформації про організацію роботи школи щодо попередження насильства серед дітей (без урахування 22 анкет, в яких відповідь не була зазначена).

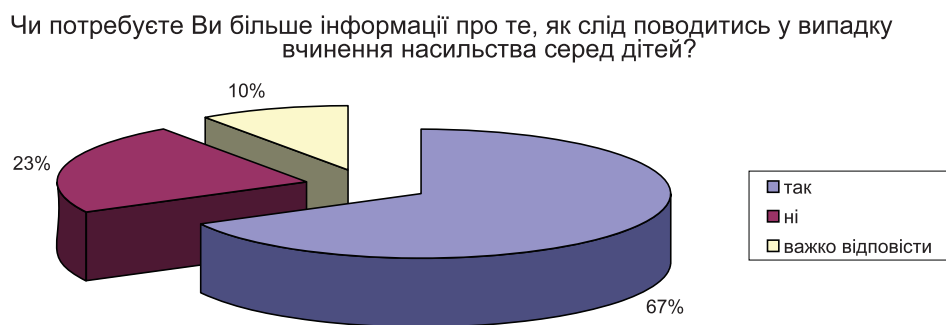
Найбільшу зацікавленість в отриманні такої інформації явили педагоги, загальний стаж роботи яких у школі складає від 2 до 5 років, а також ті, які не вказали свій стаж роботи. Всі інші відповіді продемонстрували майже рівноцінний розподіл між потребою у збільшенні таких знань і відсутністю останньої. Низький рівень зацікавленості педагогів-початківців можна пояснити невизначеністю для них самих власних перспектив роботи у школі та небажанням обтяжувати себе додатковою інформацією. Щодо досвідчених педагогів, такий розподіл підтверджує припущення, що вчителі з великим стажем роботи у школі переважно орієнтуються на власний педагогічний досвід, який часто дійсно допомагає їм добре орієнтуватися у проблематиці насильства серед дітей.

Ці відповіді підтверджують потребу вчителів у більшій поінформованості щодо механізмів реагування на випадки насильства, передбачені чинним законодавством України. Зокрема це стосується Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення та передбачених у його рамках дій представників школи щодо реагування на такі випадки. Відповідні знання дадуть змогу працівникам конкретної школи скласти власні алгоритми дій і довести їх до відома всіх учасників навчально-виховного процесу. Детальне ознайомлення із законодавчою базою допоможе педагогічному складу краще зрозуміти функції та посадові обов'язки щодо попередження насильства і реагування на його прояви таких органів державної влади, як служби у справах дітей, ЦСССДМ, кримінальна міліція у справах дітей, та налагодити ефективну міжвідомчу взаємодію в сфері профілактики насильства серед учнів. Крім того, сприяти ефективній взаємодії можуть місцеві громадські організації (за наявності), котрі можуть допомогти організувати на базі школи превентивну роботу та надати власні ресурси, насамперед фахівців, за наявності такої потреби у школі. Також ознайомлення із функціональними обов'язками та методами роботи шкільного психолога, розуміння його потенціалу та професійних можливостей, налагодження професійної взаємодії з ним сприятиме підвищенню ефективності такої роботи всередині школи. Для цього самим психологам слід частіше презентувати педагогічному колективу результати своєї діяльності, висловлювати пропозиції щодо співпраці та інформувати про власні методи роботи.

Діти теж висловлюють відносно високу потребу у збільшенні обсягу знань щодо власних дій потерпання від насильства. З віком ця потреба зростає, можливо, через почастішання зіткнення з нею та усвідомлення власної беззахисності. Наведені нижче розрахунки відсотків не враховують 82 анкети дітей молодшого віку, 14 анкет дітей середнього віку та 12 анкет дітей старшого віку, в яких не було відповідей на запитання про наявність потреби у додатковій інформації.

Необхідність розроблення на рівні школи чіткого механізму дій та визначення можливих дій педагога у випадку вчинення насильства серед дітей підтверджує заявлений учителями високий рівень потреби у такій інформації. Переважна більшість педагогів зазначила, що вони не володіють достатнім обсягом інформації, що, безумовно, знижує ефективність їхніх дій у таких випадках.

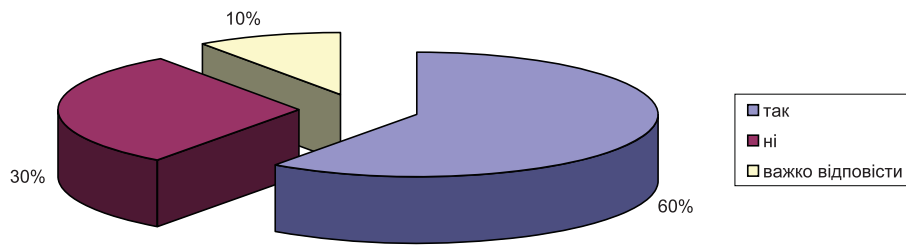

Знову необхідність отримання додаткової інформації демонстрували у своїх відповідях педагоги із середнім стажем роботи, але у даному випадку це були вчителі, що працюють у школі від 2 до 10 років у школі. Таку саму зацікавленість виявили ті педагоги, які не зазначили власний стаж.

Також необхідно сприяти розумінню усіма педагогами того, що діти-агресори також потребують невідкладної допомоги фахівців, а не лише заслуговують на покарання.

Підвищенню ефективності профілактичної роботи сприятиме задоволення важливої потреби, визнаної самими вчителями, у розширенні знань щодо організації попередження насильства серед дітей у школі.

Чи потребуєте Ви більше інформації про організацію роботи у школі щодо попередження насильства серед дітей?

35

Більшість педагогів, незалежно від стажу, виявили значну зацікавленість в отриманні додаткової інформації.

Першочерговою необхідністю є спрямування такої роботи на зниження агресії в дитячому середовищі та формування навичок асертивної поведінки.

До заходів щодо попередження насильства серед дітей педагоги віднесли:

- проведення навчальних тренінгів;
- ознайомлення вчителів і батьків з інноваційними технологіями освіти;
- перегляд фільмів (електронні посібники);
- пропагування асертивної поведінки.

Впровадження цих заходів можливе, на думку опитаних, за умови:

- наявності у школі психолога;
- наявності у школах спеціальної літератури;
- чіткої налагодженої роботи всіх залучених до розв'язання проблеми структур;
- згоди правоохоронних органів;
- наявності плану конкретних послідовних заходів і здійснення контролю за його виконання;
- залучення батьків.

Найважливішим залишається людський чинник – час та бажання проводити таку роботу, ентузіасти – люди, які хочуть і можуть щось змінити, розуміння педагогічним персоналом важливості тренінгів для розв'язання проблеми.

Висновки

Аналіз отриманих даних дав змогу скласти перелік потреб як педагогічного складу, так і дітей, задоволення яких сприятиме розв'язанню проблеми насильства серед дітей. Варто зауважити, що цей перелік враховує не тільки потреби, які визнають самі учасники навчально-виховного процесу, а й суспільну необхідність, виявлену в ході дослідження.

Потреби педагогів

1. Покращення поінформованості про поширені форми насильства, особливо малі.
2. Оволодіння навичками правильної ідентифікації насильства у власній поведінці.
3. Підвищення розуміння необхідності надання допомоги дитині-агресору за будь-яких обставин і незалежно від причини, які викликали таку її поведінку, зокрема того, що покарання агресора не є способом розв'язання проблеми, а лише кроком до ескалації насильства.
4. Підвищення розуміння необхідності надання допомоги дитині, яка постраждала від насильства, зокрема від малих форм насильства.
5. Поінформованість щодо можливих форм профілактичної роботи, спрямованої на подолання насильства серед дітей, на всіх рівнях профілактики та оволодіння навичками їх практичного застосування.
6. Впровадження механізмів залучення батьків до ведення профілактичної роботи серед дітей.
7. Ознайомлення з наявною методичною літературою та матеріалами із зазначеної тематики.

8. Підвищення поінформованості про форми роботи шкільного психолога та соціального педагога, їхню професійні здібності та можливості, а також про їх спроможність надати дитині допомогу у випадку насильства.
9. Наявність психолога та соціального педагога у кожній школі, а за їх відсутності – закріплених за школою відповідних фахівців із числа працівників соціальних служб.
10. Опанування кожним педагогом навичок «первинної психологічної допомоги» дитині у випадку насильства: вислухати дитину, заспокоїти її, підтримати.
11. Розроблення чіткого алгоритму дій у випадках прояву насильства серед дітей, знання всіх видів допомоги постраждалій дитині та дитині-агресору, які можуть бути надані на базі школи.
12. Поінформування про наявність та контактні дані конкретних фахівців (психологів, психіатрів, соціальних працівників, юристів, медиків, тощо) та відповідних установ, організацій, які можуть або зобов'язані надати допомогу у розв'язанні ситуації з насильством у школі. Налагодження контактів із такими установами та організаціями.
13. Більш глибоке і повне ознайомлення шкільних педагогів із чинним законодавством та його окремими нормами, які регулюють дії представників системи освіти у випадку отриманими інформації про факти здійснення насильства над дитиною або суттєву підозру щодо можливості його здійснення, зокрема Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення.
14. Підвищення рівня обізнаності із функціональними обов'язками служб у справах дітей, ЦСССДМ, кримінальної міліції у справах дітей щодо профілактики насильства над дітьми.
15. Організація співпраці служб у справах дітей, ЦСССДМ, кримінальної міліції, громадських організацій, медичних установ зі школою на постійній основі.
16. Оволодіння сучасними методиками попередження насильства в дитячому середовищі.

Потреби дітей

1. Підвищення рівня знань про власні права та механізми їх використання.
2. Наявність у школі відчуття захищеності, зокрема від будь-яких проявів насильства.
3. Покращення поінформованості дітей про розповсюдження та прояви насильства в суспільстві, а також його наслідки. Розуміння учнями правових наслідків насильницької поведінки.
4. Підвищення поінформованості про можливі способи захисту від насильства у дитячому середовищі.
5. Приділення більшої уваги психосексуальному вихованню учнів, особливо прийнятним способам вираження особистісних симпатій.
6. Підвищення поінформованості про можливі способи стримування та контролювання власної агресії.
7. Зниження загального рівня агресії у дитячому середовищі.
8. Популяризація асертивної поведінки, ненасильницьких дій, способів мирного розв'язання конфліктних ситуацій, толерантного ставлення один до одного.
9. Формування загальнолюдських, ненасильницьких цінностей.
10. Необхідність створення у школі можливостей та спеціальних заходів для зняття агресії та надмірної енергії, а також компенсації браку тактильного спілкування, зокрема організації більшої кількості спортивних змагань командного типу.
11. Підвищення рівня довіри до педагогів як потенційних помічників і захисників у випадку насильства.
12. Підвищення поінформованості про допомогу, яку дитина (постраждала або агресор) може отримати у школі у разі, якщо вона зазнає насильства з боку інших дітей.

Рекомендації

Вищевикладені висновки стали основою для формулювання переліку *рекомендацій*, які автори дослідження вважають за доцільне впроваджувати на базі школи з метою запобігання проявам насильства серед дітей.

- Слід продовжити ознайомлення учителів і дітей з інформацією про прояви насильства, а також його наслідки. Особливу увагу варто приділити «легким» формам прояву насильства серед дітей, зокрема психологічному й економічному його видам. Зокрема проводити серед педагогів навчальні заняття з діагностики «легких» форм насильства й реагування на нього, адже саме з них починається формування насильницького стилю поведінки дітей відносно одне одного.

- Варто не лише коригувати наявні форми поведінки дітей, й формувати нові, переважно за допомогою власного прикладу, адже вчителі самі часом дозволяють собі такі прояви психологічного насильства як порівняння, навішування ярликів, ігнорування почуттів дітей.

- Необхідно, щоб педагоги навчилися правильно ідентифікувати насильство як у своїй поведінці, так і в поведінці дітей, щоб сформувавши єдиний погляд на існуючу проблему.

- Варто знайомити суспільство із загальноприйнятими у світі поняттями „нехтування потребами дитини”, яке є більш широким з огляду на розуміння проблеми насильства над дітьми.

- Слід запровадити механізми аналізу ризиків виникнення насильства серед дітей у кожній конкретній школі.

- Необхідно розробити план дій щодо розв'язання проблеми насильства та запровадити систему постійного відстежування випадків насильства серед дітей, виявлення дітей-агресорів, організувати системну роботу з ними фахівців, індивідуально та у групах. Залучати до такої роботи фахівців-психологів. Будь-яка бесіда з дитиною-агресором має базуватися на загальнолюдських цінностях. Важливо не залишити поза увагою батьків таких дітей, але краще таку роботу проводити спільно із соціальними службами, особливо у випадку виявлення кризового стану сім'ї. Також потрібна робота із класним колективом, яка має плануватися і реалізовуватися згідно із загальною програмою корекції поведінки та надання допомоги дитині-агресору.

- Створити на базі школи алгоритм реагування на випадки насильства серед дітей, чітко визначити можливі дії, відповідальність та компетенції вчителя і представників адміністрації залежно від наявності, досвіду роботи та професійних навичок психолога і соціального педагога визначити їх роль та обсяг обов'язків у цьому алгоритмі. Роль учителя у такому алгоритмі має бути чітко визначена і досить обмежена, вчитель має надавати дитині лише первинну психологічну допомогу, а потім передавати її фахівцеві. Дитина-агресор та постраждала дитина мають отримати допомогу професіонала. Необхідно зменшити кількість спроб вирішити такі проблеми вчителем самотужки. Алгоритм має враховувати вимоги чинного законодавства та залучати окрім внутрішніх ресурсів школи сторонніх фахівців – представників служб у справах дітей, кримінальної міліції у справах дітей, громадські організації тощо – за необхідності.

- Шкільні механізми превенції насильства, реагування на його прояви та система допомоги дитині мають розроблятися із залученням самих дітей і врахуванням їх думки. Це підвищить ступінь довіри дітей до цих механізмів, переконає у спрямованості пропонуваного дій на реалізацію їх реальних потреб та очікувань.

- Шкільні психологи та соціальні педагоги мають бути ключовими особами у ланцюгу дій, спрямованих на попередження насильства у школі. Це має бути одним з їхніх найголовніших посадових обов'язків. Відповідно, їм необхідне постійне підвищення кваліфікації у цій сфері.

- Однією з можливих форм роботи, спрямованої на профілактику насильства у школі, може виступати шкільна медіація – розв'язування конфліктних ситуацій через примирення сторін шляхом знаходження оптимального варіанта розв'язання проблеми, що задовольняє обидві сторони, при взаємному бажанні сторін знайти вихід із ситуації.

Така робота допоможе знизити рівень агресії у школі, дасть можливість вирішувати спірні питання ненасильницьким шляхом, усуне можливості для переходу від конфлікту до насильства.

- Як форму роботи з дітьми, схильними до агресії щодо інших, на базі школи варто запроваджувати програми заміщення агресії серед дітей – тренінги з розвитку соціальних навичок, індивідуального виявлення та призупинення проявів агресії, заміни агресивної поведінки на асертивну, формування та розвитку загальнолюдських моральних цінностей. Такі тренінги ефективно впроваджуються в інших країнах, а також експериментально в Україні.

- Через те, що батьки залишаються релевантним джерелом інформації для дітей, варто активніше залучати саме їх до профілактичної роботи з дітьми. Проводячи відповідну роботу з батьками, можна через них доносити до дітей інформацію про загальні засоби попередження насильницьких ситуацій та наявні форми допомоги, яку дитина може отримати на базі школи. Це особливо стосується дітей молодшого віку.

- Бажано проводити в школі більше спортивних змагань командного типу, виходячи з того, що брак тактильного спілкування між дітьми призводить до агресивного стилю поведінки.

- Приділяти більшу увагу психосексуальному вихованню дітей, зокрема прийнятими способами вираження особистісних симпатій.

- Привернути увагу органів системи освіти та громадськості до існування проблеми насильства серед дітей в школі, її наслідків та виявленого переліку потреб учасників навчально-виховного процесу для її розв'язання.

- Реорганізувати систему просвітницьких та профілактичних дій щодо попередження насильства серед дітей у школі з урахуванням визначених потреб учасників навчально-виховного процесу. Ключовими фігурами на початку такого процесу мають виступати педагоги, загальний стаж роботи яких у школі складає від 2 до 10 років.

Підписано до друку 16.12.2009
Формат: 64x90; папір крейдяний; 150 г/м²
Наклад 500 прим.

Видано та віддруковано СП “Інтертехнодрук”
вул. О.Гончара, 30-А, м.Київ 01034, Україна